

doi Introduction, Criticism and Review of the Manuscripts of Divan Sohbat-e Lari

Abbas Rostami¹

Ahmad Tahan²

Farzaneh Mozaffarian³

Submitted: 2023-11-08 Revised: 2023-12-06 Accepted: 2024-01-21 Published: 2025-03-21 pp.71-114

Abstract

Sohbat-e Lari is among the poets of the Return Period, whose Diwan was first published by his grandson in Bombay and three times by Marafet bookstore. In order to provide a corrected and critical text of Diwan-e Sohbat, the authors collected manuscripts of his poems, which include many or some of his poems, and include: Manuscripts of Malek, Arak and Qom libraries which contains many poems by Sohbat, as well as the copy of the National Library and Hekmat Library, which contains some of his sonnets and a manuscript that contains only one masnavi called Ronagh e- Anjoman. Shahcheragh's (PBUH) library manuscript also contain an ode. This theoretical research, which was conducted with a descriptive-analytical method and based on library documents, introduces, review and describes these manuscripts.

The obtained results show that all these versions - even the two versions that were printed or written by the descendants of Sohbat - not only do they have differences in the number of verses but also, they have differences in the number of words used, which is sometimes even about one stanza. these differences are such that one of these printed or written versions cannot be absolutely preferred, Because, for example, in an ode, it may be preferable to use one in the verse recording and the other in the next verse.

Keywords: Sohbat-e Lari Manuscripts Diwan introduction review.

CONFLICT OF INTERESTS

The authors declare that there is no conflict of interest regarding the publication of this paper.

This is an open access article under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/), which permits use, distribution and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited and is not used for commercial purposes.

© 2024 The Author(s). Journal of Codicology and manuscript research published by Torath pub. on behalf of the Scientific Association of Manuscript Research and Codicology of IRAN.

¹ PhD student in Persian language and literature. Islamic Azad University. Firozabad unit. Fars province. Iran.

² . Associate Professor of the Department of Persian Language and Literature. Islamic Azad University. Firozabad unit. Fars province. Iran.

³ Assistant Professor of the Department of Persian Language and Literature. Islamic Azad University. Firozabad unit. Fars province. Iran.

References

- Adib Saber Tirmidhi, Shahab al-Din, Divan of Adib Saber Tirmidhi, Edited and Introduced by Ali Qouimi, Tehran, Khavar Bookstore, 1952.
- Amouzgar, Zahra and Tafazoli, Ahmad, The Legend of the Life of Zoroaster, First Edition, Tehran: Bookstore Babol, 1991.
- Attar Nishapuri, Farid al-Din Muhammad, Divan of Attar, edited by Badi' al-Zaman Furuzanfar, Second Edition, Tehran, Nashr-e Nokhostin, 1376.
- Aydinlu, Sajjad, The Most Familiar Poet of Persian Literature with Shahnameh, "Adab Pazhouhi Journal," Issue 7, 161-123, (2008).
- Dekhoda, Ali Akbar, Dictionary, Tehran, Ruzneh, Tehran University Printing and Publishing Institute, 1998.
- Hafez, Shams al-Din Muhammad, Divan of Hafez, Edited by Muhammad Qazvini, Fifth Edition, Tehran, Asatir Publications, 1995.
- Hatif Isfahani, Sayyid Ahmad, Divan of Hatif Isfahani.
- Hazin Lahiji, Muhammad Ali, Divan of Hazin Lahiji, Edited and Introduced by Bijan Taraqi, Second Edition, Tehran, Khayyam Bookstore, 1983.
- Hosseini Fasa'ei, Haj Mirza Hassan, Farsnameh Naseri, Edited by Mansour Rastgar Fasa'ei, Second Edition, Amir Kabir Publishing Institute, Tehran, 1999.
- Khaqani, Afzal al-Din Badil ibn Ali, Divan of Khaqani Shervani, Edited by Zia al-Din Sajadi, Third Edition, Tehran, Zavar Publications, 1989.
- Lari's Talks, Mulla Muhammad Baqir, Divan of Lari's Talks, edited by Hossein Ma'refat, Shiraz, Ma'refat Bookstore, 1317.
- Manouchehri Damghani, Abu al-Najm Ahmad bin Qaws, Divan of Manouchehri Damghani, edited by Mohammad Dabir Siaghi, Second Edition, Tehran, Zavar Publications, 1338.
- Nawab, Ali Akbar, Tazkireh Delgusha, edited by Mansour Rastgar Fasa'i, Shiraz, Navid Shiraz, 1371.
- Nizami, Elias bin Yusuf, Sharaf-nameh, edited by Vahid Dastgirdi, First Edition, Tehran, Barg Negar Publications, 1381.
- Omid, Hassan, Omid Persian Dictionary, Tehran, Amir Kabir, 1375.
- Quran Karim
- Rokn-zadeh Adamiyat, Muhammad Hussein, Scholars and Poets of Fars, Tehran, Islamieh, 1958.
- Rosuli Mahalati, Hashem, Stories of the Quran or History of the Prophets, Eighteenth Edition, Qom, Bustan Ketab Institute, 2006.
- Saadi, Moshref al-Din, Ghazals of Saadi, Edited by Muhammad Ali Foroughi, Tehran, Iqbal Publications, 1963.

Studies

Original Paper

Report and Review

- Saeb Tabrizi, Muhammad Ali, Divan of Saeb Tabrizi, Edited by Muhammad Qahraman, Volume Five, First Edition, Tehran, Scientific and Cultural Publications, 1989.
- Lari's Sohbat (Talk), Mulla Muhammad Baqir, Divan of Lari, edited by Hossein Ma'refat, Shiraz, Ma'refat Bookstore, 1317.
- ----- Book of Divan of Lari, (Manuscript), 1301 AH.
- ----- Book of Ode in Praise of Amir al-Mu'minin (Peace be upon him) (Manuscript), 1278 AH.
- ----- Divan of Lari's Talks, edited by Hossein Ma'refat, Shiraz, Ma'refat Bookstore,
- ----- Divan of Lari's Talks, edited by Hossein Ma'refat, Shiraz, Ma'refat Bookstore, 1354.
- ----- Divan of Poems, (Manuscript), 1281 AH.
- ----- Divan of Poems [1] Ibn Yamin and Lari (Manuscript), 1282 AH.
- ----- Divan of Poems, (Manuscript), 1300 AH.
- ----- Divan of Poems of Lari, (Manuscript), undated.
- ----- Taj al-Dawain, (Manuscript), 1288 AH.
- Salehabadi, Muhammad Hussein, The Confrontation of Imams with a Pre-Islamic Value (The Fire and Not the Shame), Hadith Andisheh Journal, Issues 8 and 9, 2009.
- Shabestari, Sheikh Mahmoud, Golshan-e Raz, Edited by Hossein Elahi Qomshahi, Fourth Edition, Tehran, Scientific and Cultural Publishing Company, 2002.
- Shamisa, Sirius, Selected Ghazals of Molavi, Fourth Edition, Elm Publication, Tehran, 1994.
- Tusi, Sheikh Muhammad bin Hasan, Al-Abwab (Tusi's Men), edited by Javad Qayoumi Isfahani, Third Edition, Qom, Islamic Publications Office, 1427 AH.

معرفی، نقد و بررسی نسخ خطی دیوان صحبت لاری

عباس رستمی^۱ احمد طحان^۲ فرزانه مظفریان^۳

از صفحه ۷۱ تا صفحه ۱۱۴ تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۸/۱۷ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۹/۱۵ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۱/۰۱ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۱/۰۱

چکیده

صحبت لاری از شاعران دوره‌ی بازگشت است که دیوان وی نخستین بار نوه‌اش به صورت چاپ سنگی در بمبئی و سه‌بار دیگر نیز به‌همت کتاب‌فروشی معرفت ویرایش و چاپ شده است. نگارندگان برای فراهم کردن یک متن مصحح و انتقادی از دیوان صحبت به جمع‌آوری نسخ خطی از اشعار وی پرداختند که شامل بخش عمده یا برخی از اشعار صحبت می‌باشند و عبارت‌اند از: نسخ کتاب‌خانه و موزه ملی ملک، کتاب‌خانه اراک و مرکز احیاء قم که عمده‌ی اشعار صحبت را در برمی‌گیرند و نیز نسخ کتاب‌خانه ملی و نسخه‌های کتاب‌خانه حکمت که حاوی بخشی از غزلیات اوست و نسخه‌ای که تنها شامل کتاب رونق انجمن است. نسخه خطی کتاب‌خانه شاهچراغ (ع) هم یک قصیده را در بردارد. این تحقیق نظری که با شیوه‌ی توصیفی - تحلیلی و بر اساس مستندات کتاب‌خانه‌ای انجام شده؛ به معرفی، تطبیق و نقد و بررسی این نسخ می‌پردازد. نتایج به دست آمده نشان می‌دهد که تمام این نسخ - حتی دو نسخه‌ای که توسط نوادگان صحبت چاپ یا کتابت شده - گذشته از اختلاف در تعداد ابیات در ضبط لغات هم که گاهی در حد یک مصرع نیز هست، با هم اختلاف دارند. دیوان چاپ معرفت نیز هر چند از نظر تعداد ابیات کامل‌ترین نسخه است؛ اما در ضبط با نسخ یاد شده اختلاف‌هایی دارد. اختلاف‌های نسخ چاپی و خطی به‌گونه‌ای است که نمی‌توان یکی از آن‌ها را به‌طور مطلق ارجح دانست، زیرا مثلاً در یک قصیده ممکن است در ضبط بیتی ارجحیت با نسخه‌ای خاص و در بیت بعد با دیگری باشد.

کلمات کلیدی: صحبت لاری، نسخ خطی، دیوان، معرفی، نقد و بررسی

Cite this article: Rostami, Abbas. Tahan, Ahmad. Mozaffarian, Farzaneh. (2025) Introduction, Criticism and Review of the Manuscripts of Divan Sohbat-e Lari. Journal of Codicology and Manuscript Research (JCMR) (In Persian: Pizhūhish/hā-yi nuskhah/shināsī va taṣḥīḥ-i mutūn). Vol-4, Issue-1, 71-114. <https://doi.org/10.22034/crtc.2023.423816.1125>

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی. دانشگاه آزاد اسلامی. واحد فیروز آباد. استان فارس. ایران. Abbasrostami3951@yahoo.com
۲. دانشیار زبان و ادبیات فارسی. دانشگاه آزاد اسلامی. واحد فیروزآباد. استان فارس. ایران. Tahanahmad@yahoo.com
۳. استادیار. گروه زبان و ادبیات فارسی. دانشگاه آزاد اسلامی. واحد فیروز آباد. استان فارس. ایران. Farzanehmozaffarian@gmail.com

۱- مقدمه

جامعه‌ای که می‌خواهد رگه‌های فرهنگی و فرزاندگی و فرهیختگی را در تاریخ خود بکاود و دریابد، ناگزیر و ناگزیر از تفحص و تصفح صحیفه‌ی فرهنگ گذشته و بازیابی و احیای میراث مکتوب دانشمندان و متفکران خود است. اگر چه بیش از یک قرن از صنعت چاپ در ایران می‌گذرد و آثار زیادی از میراث مکتوب چاپ شده و در اختیار علاقه‌مندان قرار گرفته، اما هم‌چنان آثار دیگری هم هست که یا در غبار فراموشی مانده و یا به دلیل وجود نسخ تازه یافته شده نیاز به بازنگری و تصحیح مجدد دارند. یکی از این آثار دیوان "صحبت لاری" است.

"ملا محمد باقر ابن محمد علی ابن عبدالصمد ابن شاه منصور" متخلص به "صحبت لاری" از شاعران دوره‌ی بازگشت در قرن ۱۲ و ۱۳ هجری قمری و از معاصران وصال و قآنی است. وی در سال ۱۱۶۲ ه. ق که مصادف با شروع سلطنت زندیه است، در شهر "بیرم" لارستان دیده به جهان گشود و در سال ۱۲۵۱ ه. ق و در اوایل سلطنت محمد شاه قاجار چشم از جهان فرو بست. صحبت که در روزگار خود از شهرت علمی و ادبی برخوردار بود، از معاصران وصال و قآنی است و از شاعران دوره‌ی بازگشت به‌شمار می‌آید. در تذکره‌های مختلف مطالبی در شرح حال وی آمده است که از جمله می‌توان به "تذکره دلگشا"، "جنة‌العالیه"، "دانشمندان و سخن‌سرایان فارس" اشاره کرد. مؤلف تذکره دلگشا که معاصر صحبت بوده و او را نسبت به خود مهربان و الیف می‌خواند، درباره‌ی آغاز کار وی می‌نویسد:

«در بدایت حال به دارالعلم شیراز آمده و به قدم سعی تمام در تحصیل علوم شتافت و نظر به جودت ذهن و سرعت انتقال و کثرت حافظه و استقامت سلیقه بر اکثر اقران خویش برتری یافت. در مرتبه‌ی دانشمندی، مرتبه‌ی بلند و پایه‌ی ارجمند جست و گل مراد از حدیقه‌ی خاطرش رُست».

علی اکبر نه‌اوندی در جنة‌العالیه (معرفت، دوازده: ۱۳۵۴) و میرزا حسن فسایی در فارس‌نامه ناصری اشعار وی را متجاوز از سی هزار بیت (حسینی فسایی، ۱۳۷۸: ۱۵۰۹) ذکر کرده‌اند که معلوم نیست اساس چنین آماری چه بوده است؟ و به نظر می‌رسد که آن چه را شفاهی شنیده‌اند، بازگو کرده‌اند، زیرا نواب شیرازی (۱۳۷۱: ۴۰۴) که دوست صحبت بوده، می‌نویسد: قریب به هفت هزار بیت دارد که تمام ملاحظه شد. دیوان فعلی صحبت حدود ۸ هزار بیت دارد که در قالب‌های مختلف شعری مانند: قصیده، غزل و مثنوی سروده شده است، بنابراین گفته‌ی نواب صحیح‌تر است و از آن جا که وی تذکره دلگشا را در سال ۱۲۳۷ ه. ق تالیف کرده که حدود ۱۴ سال پیش از وفات صحبت (۱۲۵۱ ه. ق) است؛ قطعاً شاعر در بقیه‌ی زندگی خود اشعار دیگری سروده تا به حدود همان ۸ هزار بیت رسیده

است. بنابر آن چه در تذکره‌ها آمده، وی علاوه بر دیوان اشعار تالیفات دیگری هم داشته که حالیا از آن‌ها نشانی در دست نیست.

دیوان وی یک‌بار توسط نوه‌اش به صورت چاپ سنگی در بندر بمبئی و سه‌بار دیگر به‌وسیله‌ی کتاب‌فروشی معرفت و هر بار نیز با ویرایشی جدید در شیراز به چاپ رسیده است. نسخه‌ی چاپ سنگی بمبئی کامل نیست و همه‌ی اشعار دیوان وی را در بر نمی‌گیرد. در نسخه‌های چاپی معرفت نیز چنان که مصحح می‌گوید، علاوه بر نسخه‌ی سنگی تنها از یک نسخه خطی متعلق به آقای غلامحسین مهذب استفاده شده است که متأسفانه نتوانستیم در جایی از این نسخه نشانی بیابیم.

۲- پیشینه‌ی پژوهش

با آن که صحبت از شاعران نامدار دوره‌ی بازگشت و به‌خصوص مورد علاقه‌ی مردم استان فارس و خطه‌ی لارستان است، اما تا کنون تحقیقات زیادی در مورد وی صورت نگرفته است. گذشته از تصحیح و انتشار دیوان و مقدمه‌هایی که مصححان نوشته‌اند، چند پژوهش معدود دیگر نیز درباره‌ی زندگی، آثار و سبک صحبت به شرح زیر انجام گرفته است:

الف - کتاب

صحبت لاری، محمد باقر بن محمد علی (۱۳۹۲). رونق انجمن (مختار نامه). تصحیح مرتضی چرمگی عمرانی. چاپ اول. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.

این مثنوی یکی دیگر از آثار صحبت لاری است که شاعر در آن پس از نعت و منقبت، تاسف بر اوضاع روزگار و سبب نظم کتاب به بیان داستان مختار ثقفی می‌پردازد. مصحح این منظومه را بر اساس یک نسخه خطی و نسخه چاپی معرفت تصحیح کرده است.

انصاری لاری، محمد ابراهیم (۱۳۸۰) بر بال شتاب عشق. چاپ اول. شیراز. بنیاد فارس‌شناسی.

این کتاب شامل شصت و دو غزل از دیوان صحبت است، به‌علاوه‌ی یک مقدمه در مورد شخصیت و آثار شاعر که از منابع مختلف برگزیده شده است.

ب - پایان نامه

۱- دری، فیروزه، طحان، احمد (۱۳۸۸). فرهنگ تشبیهات در دیوان صحبت لاری. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه پیام نور.

تعداد ابیات بررسی شده در این پایان‌نامه ۳۲۲۶ بیت است که در ۷۸۸ بیت آن تشبیه وجود دارد، نتیجه‌ی این تحقیق نشان می‌دهد که از میان انواع تشبیه، تشبیه مرسل، مفصل، حسی به حسی، بلیغ اضافی، مفرد به مفرد و مفروق بیش‌تر مورد توجه شاعر بوده است.

۲- شمس‌الدینی، حسین و کافی، غلامرضا (۱۳۹۲). بررسی و مقایسه کارکرد تلمیحات در دیوان اشعار غالب دهلوی و صحبت لاری. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه شیراز.

از نظر نگارندگان بررسی دیوان شعر این دو شاعر از نظر آرایه‌ی تلمیح نشان‌دهنده‌ی این مطلب است که صحبت به شدت متأثر از محیط علمی عصر و دانش دینی خود می‌باشد و به طور گسترده از فرهنگ اسلامی و ادب عرب تأثیر پذیرفته و آرایه تلمیح را از اصلی‌ترین پایه‌های شعر خود قرار داده و از تلمیحات نادری یاد کرده است که در شعر شاعران قبل از وی به ندرت یافت می‌شود؛ در مقابل غالب دهلوی در استفاده از تلمیح، در مقایسه با صحبت لاری راهی معتدل در پیش گرفته و با توجه به محیط زندگی خود و همچنین تحت تأثیر ویژگی‌های ساختاری سبک‌هندی در ساخت ترکیبات تلمیحی بدیع و تازه، نسبت به صحبت نوآوری‌هایی کرده است.

پ - مقاله

۱- آیدنلو، سجاد (۱۳۸۷). "آشناترین شاعر ادب فارسی با شاه‌نامه". «مجله ادب پژوهی». شماره ۷: ۱۶۱-۱۲۳.

برخی از محققان ادعا کرده‌اند که شاعرانی مانند: صحبت لاری، خاقانی و صفای اصفهانی - از نظر توجه به اساطیر از قآنی قوی‌تر هستند، اما نویسنده‌ی این مقاله با مقایسه‌ی آماری بدین نتیجه رسیده است که صحبت از نظر کمیت و نیز بازتاب نام‌ها و روایات شاه‌نامه‌ای قابل مقایسه با قآنی نیست و قآنی در مرتبه‌ای بالاتر قرار دارد.

۲- کافی، غلامرضا و شمس‌الدینی، حسین (۱۳۹۳). "تلمیحات قرآنی و روایی در شعر صحبت لاری". «هشتمین همایش بین‌المللی انجمن ترویج زبان و ادب فارسی ایران».

در این مقاله سعی بر آن بوده که گزیده‌ای از تلمیحات و اشارات اسلامی (قرآنی و روایی) که به صورت مفردات،

ترکیبات، امثال قرآنی و روایی، اقتباس، حل و تحلیل، اشاره به داستان‌های قرآنی و هم‌چنین اشاره به روایات معمولی و نه چندان معروف در شعر صحبت وجود دارد؛ مورد بررسی قرار گیرد.

۳- ارشی، صادق و همکاران (۱۳۹۷) "بازتاب و عملکرد تلمیحات شاه‌نامه و منابع پیرامون آن در دیوان صحبت لاری". مجله «بلاغت کاربردی و نقد بلاغی». دوره ۳. شماره ۲: ۲۷-۴۰.

نویسندگان این مقاله با روش سندکاوی و تحلیل محتوا بدین نتیجه رسیده‌اند که صحبت لاری برای پیشبرد مقاصد شعری خویش از قبیل مدح و بیان برتری ممدوح، تصویرسازی، ترکیب‌سازی، رعایت جادوی مجاورت و ذکر احوال شخصی (مفاخره)، در زمینه‌ی تلمیحات از شاه‌نامه تأثیر پذیرفته و این صنعت را با صنایع شعری دیگر همراه کرده است. علاوه بر این با اشارات نادری که به شاه‌نامه، منابع تاریخی، منظومه‌های حماسی، طومارهای نقالی و داستان‌های شفاهی و عامیانه انجام داده، به حل برخی مشکلات شاه‌نامه‌پژوهی از قبیل معمّای ببر بیان کمک کرده است.

۴- شمس‌الدینی، حسین و روستا، امید (۱۳۹۷). "صحبت گمنام (شرح احوال و نگاهی اجمالی به اندیشه‌های عرفانی صحبت لاری)". «سیزدهمین گردهمایی بین‌المللی انجمن ترویج زبان و ادب فارسی».

در این مقاله ضمن اشاره به شرح احوال و ویژگی‌های سبکی و شیوه‌ی سخن شاعر به اندیشه‌های عرفانی وی پرداخته شده است. برای این منظور به پنج مقوله از جمله: ۱-واژه‌های واژگون ۲-اصطلاحات، حالات و مقامات عرفانی ۳-اشاره به احادیث عرفانی ۴-اسطوره‌های ایرانی در اندیشه عرفانی صحبت ۵-تضمین و اقتباس از شعر شاعران عارف، با ارائه‌ی ابیاتی از دیوان شاعر اشاره شده است.

۳- بررسی نسخه‌های چاپی دیوان صحبت لاری

۳-۱- نسخه‌ی سنگی چاپ بمبئی

چنان‌که گفته شد، دیوان صحبت اولین بار توسط نوه‌اش، علی اکبر ابن الفیض ابن محمد باقر لاری با عنوان تاج الدواوین درشوال سال ۱۳۱۲ ه.ق در مطبعه ناصری بندر بمبئی به صورت چاپ سنگی منتشر شده است. در این کتاب ۳۹۶۹ بیت از اشعار صحبت وجود دارد و بر اساس قالب‌های شعری فصل بندی شده است. لازم به ذکر است که این کتاب شامل تمام اشعار صحبت نبوده و فاقد حدوداً پنج‌هزار بیت از اشعار موجود در بعضی از نسخ خطی و

چاپی دیگر است. کار کتابت این نسخه به دست آقا میرزا ابوالقاسم، مشهور به آقا میرزا بابای متولی باشی در ماه رجب سال ۱۳۱۲ ه.ق پایان پذیرفته و در تاریخ شوال همان سال به چاپ رسیده است. این نسخه اکنون با شماره‌ی ۱۸۰۱ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی نگهداری می‌شود.

در صفحه‌ی اول این کتاب مقدمه‌ای در خصوص صحبت و آثار وی آمده و گفته شده که «چون وی طبعی وقاد و ذهنی نقاد داشته، در انشا و انشاد هم علمی افزاشته و کتاب خمسه‌ای مبنی بر نظم و نثر نگاشته است». با توجه به آن که نویسندگی این سطور نوه‌ی صحبت است، می‌توان آن را ادعایی موثق پنداشت، هر چند عبارت «خمسه‌ای مبنی بر نظم و نثر» هم درخور توجه است. متأسفانه امروزه از این خمسه نشانی در دست نیست. نویسندگی در پایان کتاب دوباره تأکید می‌کند که صحبت را تالیفات و تصنیفات منثور و منظوم فارسی و عربی بسیار بوده که به دلیل نبودن چاپخانه متفرق گردیده: «و یمکن که فُضال و رونود آن‌ها ربوده، زینت دیوان و فضیلت خود نموده باشند». او ضمن پوزش از خوانندگان از هر خطای احتمالی در چاپ کتاب که به دلیل نداشتن نسخه‌ای صحیح ممکن است؛ وجود داشته باشد، درخواست کرده، اگر کسانی از تالیفات (فرمایشات) صحبت چیزی در دست دارند، بر او منت گذاشته، به پست‌خانه بمبئی ارسال کنند تا به زیور طبع آراسته گردد و متعهد شده که: «همان نسخه اصل را با پنجاه جلد دیگر در کمال ممنونیت مسترد خواهد ساخت. خرج پستخانه هم از ارسال و مرسل با خود اقل الاحقر است. فی شهر شوال المکرم سنه ۱۳۱۲». نویسندگی این درخواست را در حالی کرده که بیست و چند سال قبل یک نسخه از دیوان صحبت توسط محمدجواد ابن محمدحسین ابن مرحوم ملا محمدباقر که از عمو زادگان وی و از دیگر نوادگان صحبت است؛ در سال ۱۲۸۸ ه.ق کتابت شده و بی‌خبری نویسنده از آن - هر چند ظاهراً ساکن بمبئی بوده - جای تعجب است. این نسخه که هم اکنون در کتابخانه و موزه‌ی ملی ملک نگهداری می‌شود؛ از نسخه‌ی وی کامل‌تر است، زیرا هرچند هر دو نسخه در تعداد غزلیات، مخمس، ترجیع‌بند و ترکیب‌بند مشترک هستند، اما در نسخه‌ی چاپ بمبئی از میان قصاید صحبت تنها چهار قصیده در مدح پیامبر (ص)، حضرت علی، امام رضا و امام زمان - علیهم السلام - وجود دارد و از میان مثنوی‌های شاعر هم تنها یک مثنوی که در مورد میرزا علی اکبر نواب است؛ آمده، حال آن‌که در نسخه‌ی موزه‌ی ملی ملک به جز مثنوی رونق انجمن (مختارنامه) سایر مثنوی‌های صحبت به‌علاوه عمده‌ی قصاید وی وجود دارد که در هنگام معرفی این نسخه به شرح آن‌ها خواهیم پرداخت. لازم به ذکر است که مصصح دیوان بمبئی می‌گوید که فقط به دیوان غزلیات صحبت مسمی به تاج‌الدواوین دسترسی داشته، با این حال چنان‌که گفته شد، در نسخه‌ی چاپ سنگی وی گذشته از غزلیات صحبت، مخمس، ترکیب‌بند، ترجیع‌بند، چهار قصیده و یک مثنوی شاعر هم در آن وجود دارد.

۲-۳- دیوان صحبت لاری، چاپ اول کتاب‌فروشی معرفت شیراز (۱۳۱۷ ه.ش)

پس از چاپ سنگی دیوان صحبت در سال ۱۳۱۲ ه.ق در بمبئی، این دیوان در سال ۱۳۱۷ خورشیدی با همت آقا شیخ محمدتقی معرفت، موسس کتاب‌فروشی معرفت شیراز عیناً از روی همان نسخه‌ی بمبئی در شرکت طبع کتاب تهران به چاپ می‌رسد که پس از مدتی نایاب می‌شود.

۳-۳- دیوان صحبت لاری، ویرایش و چاپ دوم کتاب‌خانه معرفت شیراز (۱۳۳۳ ه.ش)

پس از نایاب شدن چاپ اول معرفت، این کتاب‌فروشی بار دیگر و البته این بار با اهتمام حسین معرفت تصمیم به چاپ مجدد دیوان می‌گیرد و چنان‌که در مقدمه این چاپ آمده است، ناشر فاضل پس از تتبعات و استمدادهای قابل تحسین در جمع‌آوری آثار و ابیات دیگر دیوان شاعر، توسط یکی از دوستان خود به نام آقای واجد به نسخه‌ای خطی از دیوان صحبت متعلق به کتاب‌خانه‌ی شخصی آقای غلامحسین مهذب نیز دست پیدا می‌کند و بدین ترتیب در این چاپ با استفاده از این نسخه‌ی خطی بیش از پنج هزار بیت از اشعار صحبت به دیوان وی افزوده می‌شود که شامل تعدادی زیادی از قصاید، مدایح و مرثی و هم‌چنین کتابی در قالب مثنوی به نام "رونق انجمن" است. از مزایای دیگر این کتاب پرداختن به شرح زندگانی و زادگاه صحبت با استفاده از منابع و تذکره‌های مختلف و نیز افزودن پیوستی با عنوان "اصلاحات و حواشی بر چاپ اول و دوم" در پایان کتاب است.

۴-۳- دیوان صحبت لاری، ویرایش و چاپ سوم کتاب‌فروشی معرفت (۱۳۵۴ ه.ش)

این چاپ به نوعی تجدید چاپ دوم معرفت و بدون هیچ‌گونه اضافات است، اما چنان‌که در مقدمه آمده، این چاپ نسبت به چاپ‌های پیشین چند امتیاز دارد: آن‌چه از ابیات یا کلمات در چاپ‌های اول و دوم این ناشر از قلم افتاده، با مراجعه به نسخه‌ی خطی در پاورقی ذکر شده است. ناشر در فاصله‌ی مدت چاپ قبل با این چاپ در باره‌ی صحبت اطلاعات تازه‌ای یافته و به شرح زندگانی او افزوده و فهرست اشعار و اعلام رجال و اماکن نیز به آغاز و پایان این کتاب افزوده شده است. با این حال کتاب هم‌چنان فاقد یک فصل‌بندی مناسب است. این کتاب به دلیل استقبال خوانندگان چهار بار تجدید چاپ شده و هم اکنون نیز نایاب است.

۴- معرفی نسخه‌های خطی

از اشعار صحبت هشت نسخه‌ی خطی در کتاب‌خانه‌ها و موزه‌های ایران نگهداری می‌شوند که شامل انواع قالب‌های شعری اوست یا فقط به نوعی خاص از اشعار صحبت اختصاص دارد که در زیر به معرفی آن‌ها می‌پردازیم.

۴-۱- نسخه خطی کتاب‌خانه و موزه‌ی ملی ملک با عنوان "تاج الدواوین"

این نسخه توسط یکی دیگر از نوادگان صحبت به نام محمدجواد ابن محمدحسین ابن مرحوم ملا محمدباقر متخلص به صحبت لاری در ماه رمضان سال ۱۲۸۸ ه.ق کتابت شده و در تاریخ ۱۳۳۱/۱۲/۲۲ با شماره ۴۹۰۷ در موزه ملک ثبت شده و نزدیک‌ترین نسخه خطی به زمان حیات این شاعر است.

مشخصات ظاهری کتاب: رنگ جلد: حنایی، جنس: فرنگی، چرم میسُن، چرم تیماج، دستنویس، آهازمهره، جدول‌کشی، تذهیب، ترصیع، تشعیرسازی و طلا اندازی بین سطور. ابعاد: طول ۲۲ سانتیمتر، عرض: ۱۵/۹ سانتیمتر، ضخامت ۳/۲ سانتیمتر، تعداد صفحات: ۴۸۸.

این نسخه دارای رکابه است و به صورت مذهب و مجدول و خط نستعلیق خوش در صفحات ۱۲ سطری کتابت شده، تمام مطالب کتاب دارای عنوان است، عنوان‌ها با مرکب قرمز و ابیات متن با مرکب مشکی نوشته شده است. غزلیات به ترتیب حروف الفباست و این حروف الفبا در ابتدای هر بخش با مرکب سبز مشخص شده تا خواننده متوجه تغییر حروف قافیه باشد.

از میان نسخ خطی این نسخه کامل‌ترین نسخه‌ی موجود و دارای حدود ۵۵۰۰ بیت است و تقریباً تمامی قالب‌های شعری دیوان را در بر دارد. کتاب ساختار مناسبی دارد و با تفکیک بخش‌ها و قالب‌های شعری از تدوین بهتری نسبت به نسخه‌های دیگر برخوردار است.

صفحه آغازین دیوان که دارای جدول بندی و مذهب می‌باشد، با عبارت "هذا کتاب تاج الدواوین" و آیه‌ی شریف «بسم الله الرحمن الرحیم» شروع می‌شود. دیوان با چهار قصیده در ستایش حضرت محمد (ص) و ائمه معصوم (ع) آغاز می‌شود. پس از آن یک ترجیع‌بند ۱۵ بندی درموضوع کربلا و قطعه‌ای دیگر در مرثیه حضرت اباعبدالله الحسین (ع) است. در ادامه بیست و هفت قصیده هم در مدح اشخاص و موضوعات دیگر آمده است.

غزلیات کتاب نیز پس از قصاید و همانند آن با صفحه‌ای مجدول و مذهب همانند بخش قصاید با غزل زیر آغاز می‌شود:

الا یا ایها الساقی تو دانی درد این دل‌ها

که جز می نیست درمانش ادر کاسا وناولها

پس از غزلیات یک ترجیع بند آمده که با عبارت "هذا فی الترجیعات" مشخص شده است. بخش رباعیات شامل ۸۱ رباعی در موضوعات مختلف است که آن نیز با عبارت "هذه فی الرباعیات" از بخش‌های دیگر متمایز شده است. مثنوی‌های دیوان با عبارت "فی المثنوی" و با یک غزل مثنوی با مطلع زیر آغاز می‌شود:

غَبَّتْ عَنِّي مِمَّ فِي وَقْتٍ مَدِيدٍ جِئْتَنِي أَحْسَنَتْ أَحْسَنَتْ أَي بَرِيدٍ

صحبت این مثنوی را برای دوست خود حاجی علی اکبر، شاعر و مؤلف تذکره‌ی دلگشا، ملقب به نَوَّاب و متخلص به "بسمل" سروده است. در ادامه نیز چند مثنوی با عناوین: نقدالمخزن در ۲۶ بیت، خواب نامه در ۲۰ بیت و به شکل چلیپا و با مرکب سبز و در تاسف اوضاع روزگار در ۵۰ بیت و با مرکب قرمز آمده است.

در پایان کتاب نیز ترقیمه‌ای با رنگ قرمز و با این عبارت وجود دارد: «انا کتبت هذه الكتاب الموسوم بتاج الدواوین فی تاریخ شهر رمضان کثیرالفیضان و انا العبد الضعیف محمدجواد ابن محمدحسن ابن مرحوم ملامحمدباقر المتخلص بصحبت ۱۲۸۸».

۴-۱-۱- بررسی یک قصیده - مثنوی در دیوان صحبت

از وجوه امتیاز این نسخه وجود شعری شصت بیتی در ساختاری نو و بدیع در مرثیه‌ی حضرت ابا عبدالله الحسین (ع) است که در هیچ کدام از نسخ خطی دیگر وجود ندارد و هر چند کاتب آن را در بخش ترکیب-بندهای صحبت آورده، اما از آن با عنوان "قصیده [در] مدح ابا عبدالله صلوات الله علیه و سایر شهدا" یاد می‌کند که درست نیست. علت سر درگمی کاتب شاید ساختار خاص این شعر باشد که ترکیبی از قصیده و مثنوی است و در دو بحر عروضی جداگانه با ردیف و قافیه متفاوت سروده شده و ساختار آن بدین ترتیب است که شاعر ابتدا دو بیت در "بحر رمل مسدس محذوف" (فاعلاتن، فاعلاتن، فاعلن) و سپس یک بیت دیگر در "بحر مدید مثنی" (فاعلاتن، فاعلن، فاعلاتن، فاعلن) آورده است. برای نمونه چند بیت آغازین آن:

تا ز کین شمر لعین خنجر کشید	شعله‌ی خشم خدایی سر کشید
تا شقی بر سینه اقدس نشست	برق قهر آتش به خشک و تر کشید
سوخت باغ دین از آن، هر گل و نسرین از آن	کعبه شد شبرنگ پوش، شام بست آذین از آن
لرز لرزان آسمان دامن پاک	از حریم خاک بالاتر کشید

خون ناحق دامنش آخر گرفت / گرچه اول وهله دامن در کشید
چيست اين گلگون شفق، ارغوان‌وش در طبق؟ / خون شنگرف حسين، غازه زد بر نه ورق...

چنان‌که دیده می‌شود، در بخش اول که ساختار قصیده دارد، فقط بیت مطلع آن مَصْرَع است و وزن و قافیه و ردیف تا آخر به یک شکل حفظ و تکرار می‌شود، اما بخش دیگر که نوعی حالت "برگردان" در مراثی را دارد، تک بیت‌هایی در قالب مثنوی هستند که در میان دو بیت قصیده‌گونه آمده که وزن خاص خود را دارد، البته این ترتیب یک بیت مثنوی در میان دو بیت قصیده تا آخر حفظ نمی‌شود و از نیمه‌ی شعر این نظم و ترتیب به هم می‌خورد و یک‌بار پنج بیت مثنوی را در میان پنج بیت از قصیده می‌آورد که نقطه‌ی اوج این قصیده - مثنوی و شامل نوحه‌سرایی حضرت فاطمه (س) بر پیکر بی‌سر فرزند است و گویا شاعر نمی‌توانسته سوز دل مادر را فقط در یک بیت نشان دهد.

کاتب بیت‌های مثنوی را در دو سطر و بدین شکل تحریر کرده است:

تا ز کین شمر لعین خنجر کشید	شعله‌ی خشم خدایی سر کشید
تا شقی بر سینه اقدس نشست	برق قهر آتش به خشک و تر کشید
سوخت باغ دین از آن	هر گل و نسـرین از آن
کعبه شد شبرنگ پوش،	شام بست آذین از آن

دلیل این نوع کتابت شاید طولانی بودن بیت‌های مثنوی باشد که در یک سطر نمی‌گنجیده و یا این‌که وجود قافیه‌های میانی در همه‌ی ابیات کاتب را به اشتباه انداخته و چنین پنداشته که هدف شاعر آوردن دو بیت مثنوی در میان دو بیت از قصیده بوده است. معرفت نیز این شعر را به همین شکل چاپ کرده است.

چنان‌که گفته شد، این قصیده - مثنوی تنها در این نسخه‌ی خطی و نیز چاپ معرفت وجود دارد و مشخصاً معرفت نیز در چاپ دیوان صحبت از این نسخه استفاده نکرده، زیرا با یک‌دیگر اختلاف‌هایی دارند و همان‌گونه که در جدول زیر نشان داده شده؛ گاهی ارجحیت با ضبط نسخه‌ی خطی و گاه با چاپ معرفت است:

جدول شماره ۱- تطبیق و نقد قصیده - مثنوی

نسخه چاپی معرفت	نسخه‌ی خطی کتاب‌خانه و موزه ملی ملک
نیل ناب: این ضبط بی‌معناست، هر چند نیل آب هم حشو است.	دجله نیل آب شد، اشک غم عناب شد
آیین: ارجح است، یعنی شمر پایبند هیچ آیینی نیست.	اهرمن را دین کجا؟ شمر را نفرین کجا؟
نفرین: ارجح است، نفرین برای او کم است.	لعنه الله علیه، مزد او آیین کجا؟
شد، تفاوت معنایی ندارند، ولی "شد" با ردیف شعر هم‌خوانی دارد.	مویه عالم گیر گشت، دیده گوهر یاب شد
نقش: در این جمله بی‌معناست، عقل و نفس ملازمت بیش‌تری با هم دارند.	تیرها اقلام و دریاها مداد عقل و نفس از شش جهت دفتر کشید
منظر: در این مصرع بی‌معناست، مَنخَر (سوراخ بینی) معنای قابل قبول‌تری دارد.	مذبحش بوسید و بویید آن‌گهی رشته‌ی این نوحه از مَنخَر کشید
رود ای کان وجود: تکرار رود (فرزند عزیز) در نسخه‌ی خطی بار عاطفی بیش‌تری دارد.	جان مادر رود رود، رود رود ای کان وجود
گر: ارجح است، مادر به پیکر مطهر می‌فرماید: اگر سرت را بریده‌اند و دهان نداری، از گلو پاسخ مرا بده!	کز دهان نی از گلو، پاسخ من باز گو
گو با: در این جمله بی‌معناست. صد زبان گویا ارجحیت دارد.	جست از جا نعلش و گویا صد زبان از گلو چون تیغ پر جوهر کشید

صد علیکش گفت و گفت ای کت وفا بر سر من گوشه‌ی چادر کشید	گوشه‌ای: ضبط نسخه‌ی چاپی ارجح است: ای کسی که وفایت گوشه‌ی چادر را بر سر من کشید.
داورت یاور بس است، مر مرا داور بس است	باور: در این جمله بی‌معناست.
ما که کشتی غرق‌کان لجه‌ایم موجمان سوی دگر کشور کشید	غرق‌کان: ضبط هر دو یکسان است و هیچ کدام معنای محصلی ندارد. شاید غرقگان لجه بوده است.
هیچ میدانی که باد از گلشنت ریشه‌ی بس لاله و عبهر کشید در چمن نگذاشت یک سرو چمان بیخ هر ریحان و سیسنبر کشید؟	گلشن است: نابه‌جاست و ضبط نسخه‌ی خطی درست است.

۴-۱-۲- نقد و بررسی نسخ خطی و چاپی نوادگان صحبت

چنان‌که گفته شد، دو تن از نوادگان صحبت نسخه‌هایی - و البته هر دو هم ناقص - از دیوان نیای خود در اختیار داشته‌اند و جالب است که هر دو نسخه گذشته از اختلاف در تعداد ابیات در ضبط لغات نیز با هم اختلاف‌هایی دارند، برای نمونه در جدول زیر به برخی از آن‌ها اشاره شده است، در ضمن این دو نسخه با چاپ معرفت نیز مقایسه شده‌اند.

جدول شماره ۲- مقایسه‌ی نسخه‌ی خطی کتاب‌خانه و موزه ملی با نسخ چاپی بمبئی و معرفت

نسخه‌ی خطی کتاب‌خانه و موزه ملی	نسخه چاپی بمبئی	نسخه چاپی معرفت	نقد و بررسی
از لغات تازی و فرسی، دری و پهلوی هندسیات و تواریخ و درایات دری	دریات	دریات	دریات: ارجح است. درایات دری در این بیت نامفهوم است.
ریزد از ابروی ذهنم صد اشارات و شفا هم‌چنین عرفان و اخلاق از قبیل ناصری	اطراق	اطراق	اخلاق ارجح است و اشاره‌ای هم به اخلاق ناصری خواجه نصیر دارد.
ای واعظ شهر منبر از تاک بساز یعنی ز هر آلودگی‌ای پاک بساز یا کام چه ^۱ خم به آب انگور بشوی یا یاوه مگو دهن پر از خاک بساز	باده	باده	با توجه به محتوای رباعی "یاوه" ارجح است.

۱- در نسخ کتاب‌خانه و موزه ملی ملک، قم، بمبئی، کتاب‌خانه‌ی ملی و معرفت کاتب در موارد بسیاری حرف "چه" را به جای "چو" نوشته است، چنان‌که در مصرع سوم دیده می‌شود و چند نمونه‌ی دیگر:

کش سرشک غم ز شاخ سرو موزون می‌چکد
(نسخه خطی قم: ۶۴)

شمع را بود چه پروا که چه پروانه بسوخت
(چاپ سنگی بمبئی، ۱۳۱۲: ۵۵)

بر دوش آورم چه گلم را سبو کنند
(معرفت، ۱۳۵۴: ۷۳)

در چمن یادآور از صحبت چه بینی فاخته

سوخت پروانه اگر ز آتش جانانه بسوخت

در گوش او نرفت اگر ناله‌ام چه غم

۴	جام استنباط فرع از اصل در دست من است ^۱ می زند جوش اجتهادم چون نبید عسکری	خَلری	خَلری	اگر چه در دیوان صحبت هر دو صفت برای نبید آمده است، اما با توجه به این که واژه‌ی عسکری در ابیات قبل این قصیده تکرار شده، از این جهت می‌توان ضبط خَلری ^۲ را ارجح دانست.
۵	با هم روند مامون، شیر و غزال هامون وز زر شوند مشحون دامان و جیب سائل	روید عامون ور ار	روید عامون ور ار	ضبط نسخ چاپی بی- معناست.
۶	آسوده‌ی خاک نجف فخر خلف، ذخر سلف کش با صد انعام و تُخف پیغام جبار آمده	فخر سلف، ذخر خلف	فخر سلف، ذخر خلف	فخر سلف، ذخر خلف ارجح است، شاعر می- گوید که امام (ع) برخلاف افراد معمولی مایه‌ی فخر آباء و اجداد و ذخیره‌ای برای فرزندان خود است.
۷	آرم از نو مطلعی کارند از او رقص و سماع در زمین سرو و چمن، بر چرخ ماه و مشتری	کآید / سمن	کآید / سمن	"آرند" در نسخه‌ی خطی صحیح و فعل است برای سرو و سمن و ماه و مشتری که فاعل هستند، اما از طرف دیگر "سمن"

۱ - میرزا حسن فسایی در فارس‌نامه (۱۳۷۸: ۱۵۰۸) در توصیف صحبت می‌گوید: «جناب مستطاب، علام فہام، قدوه‌ی انام، مرجع خواص و عوام، جامع معقول و منقول، حاوی فروع و اصول، آخوند ملا محمد باقر لاری».

۲ - خَلری: مخفف خَلاری و منسوب به خَلار روستایی در نزدیکی شیراز که انگور و شراب معروفی داشته است.

در نسخ چاپی صحیح‌تر است، زیرا رقص از چمن ساخته نیست.				
با توجه به فعل بندم، زهد درست است.	زهر	زهر	بر خویش بندم چند چند این زهد نافر جام را؟	۸
ضبط نسخ چاپی صحیح است. منقب: هر آن چه بدان چیزی را سوره کنند. (دهخدا به نقل از ناظم‌الاطباء).	منقب	منقب	لعلش سحری به مشقب ناز با من گهر سخن همی سفت	۹
"فرق کردن" به معنی "تمیز و تشخیص دادن" درست است.	سودن	سودن	صحبت از آن شیرین زبان چه حرف سود و چه زیان / زان لعل کردن کی توان فرق از دعا دشنام را؟	۱۱
می‌تابم نامفهوم و "می-یابم" درست است.	می‌تابم	می‌تابم	آویخته از هر طاق مینای تو می‌یابم آمیخته در هر می صهبای تو می‌بینم	۱۲
اگر مصرع دوم را فاعل جمله بگیریم، "هر روزه" درست است و اگر آن را بدل از ذره و توضیح بعد از ابهام فرض کنیم، "ذره" ارجحیت دارد.	روزه	روزه	بر روزنت از بی خودی هر ذره دارد مقصدی روح و مقام سرمدی جسم [و] مغاک ای نازنین	۱۳
با توجه به واژه‌ی "تف" مناسب و ارجح است.	تن	تن	دوش اخگر آتش بود حالش ز تف آهم	۱۴

۱۵	غَبَّتْ عَتَى مِمَّ فِي وَقْتٍ مَدِيدٍ	قَم	قَم	با توجه به معنی "مَم" (به معنی از چه و چرا؟) همین کلمه در مصرع درست است: چرا برای مدت طولانی از من غایب بودی؟
۱۶	فرمود از آن زمان که بستند بر نَاقَه حُسنِ محمَل ما	ناقه	نافه	با توجه به "محمل" واژه‌ی "ناقه" درست است و محمل را بر نافه نمی‌بندند.
۱۷	سروی به بالای کسی، بنشانم اندر مغرسی کِشْتی جدا از هر کسی، در خاک این صحرا کنم	کِشْتی	گِشْتی	به قرینه سرو و مغرس واژه "کِشْتی" از "کاشتن" درست و ضبط معرفت غلط است.
۱۸	صَـحبتِ بهل که در دل بانوی حرم پالوده خون چشم غزال ختن دریغ	بانوی	آهوی	اگر چه در مصرع دوم غزال ختن آمده است، ولی "بانوی حرم" برای حضرت زینب (س) مناسب‌تر است، زیرا بیت وصف حال ایشان است.
۱۹	گشت رنگ رخ رستم گاهی شد متاع کرم مَعن کساد	بیت را ندارد.	گاهی	"گاهی" درست است و شاید چاپ معرفت غلط تایپی باشد.

۲۰	باغی، چه باغ؟ بار درختش تمام شمع آن آذری نژاد که خواند اکبر آفتاب	بیت را ندارد.	به نام با توجه به توصیف روشنایی باغ در بیت، واژه‌ی "تمام" درست است.
۲۱	سخی طبعی که گنجوران جودش	بیت را ندارد.	"سخی" با طبع مناسبت دارد.
۲۲	آصف از این مستمند رد نکند بیت چند دست سلیمان ستد پای ملخ را ز مور	بیت را ندارد.	"بیت چند" صحیح‌تر است، ضبط معرفت از نظر نگارشی ناقص و نیازمند حرف شرطی مثل "اگر" می‌باشد.
۲۳	چه راز در دل این هفت صفه مکنون بود که خاصه آفت شیراز شد چو کرد ابراز	بیت را ندارد.	"شیراز" درست است، زیرا قصیده در مورد زلزله‌ی این شهر است.

آنچه از مقایسه‌ی جدول بالا به دست می‌آید، عبارت است از: الف - نسخ مورد استفاده نوادگان صحبت نه تنها از نظر تعداد ابیات که در ضبط لغات نیز با هم اختلاف دارند. ب - هرچند معرفت در تصحیح دیوان صحبت از نسخه‌ی چاپ بمبئی استفاده کرده، اما در برخی موارد هم در ضبط لغات (ردیف ۱۶ تا ۱۸) و هم در تعداد ابیات (ردیف ۱۹ تا ۲۳) با آن اختلاف دارد. پ - اختلاف نسخ به گونه‌ای است که نمی‌توان هیچ‌کدام را به صورت مطلق بر دیگران ترجیح داد.

به نظر می‌رسد، از جمله دلایل کم و زیاد بودن اشعار صحبت در نسخ مختلف دیوان وی ملاحظات سیاسی نیز می‌باشد؛ زیرا وی در اشعار خود بسیاری از حاکمان و افراد با نفوذ شیراز و لارستان و نیز خان‌های محلی را مداحی کرده که بعداً از طرف حکومت مرکزی مغضوب و یا معزول شده یا به دست رقیبان از میان رفته‌اند و طبعاً نودولتان و قدرت یافتگان جدید از صحبت و چنین اشعاری ناخرسند بوده‌اند و حتی یک‌بار نیز چنان که خود در مثنوی نقدالمخزن

می‌گوید، در روزگار پیری با آن که بینایی خود را هم از دست داده بوده، به علت رشک حساد و شورش اشرار به زندان می‌افتد:

هم وثاق یوسف کنعانیم
شب نهان از باد شبگیری شده
جبرئیلی را سبک پر خسته‌اند
سر گران زو والی و دستور هم!
زابتدای آفرینش تا کنون،
ای دریغ از دردمان فرسای من!
خود چو مرغ خسته بال بسته پاست
شورش اشرار صد چندین کند
(معرفت، ۱۳۵۴: ۳۹۳)

شهره‌ی بوذرجمهر ثانیم
خسته پیر کور زنجیری شده
نغمه سنجی را زبان بر بسته‌اند
پیر در زنجیر و آن‌گه کور هم!
کس شنیده است ای حکیم رهنمون
کور زندانی به جز من؟ وای من!
کور اگر بی بند در دشت خطاست
آری آری رشک حساد این کند

فرضیه‌ی دیگری را هم می‌توان تصور کرد و آن این است که بسیاری از اشخاص نامبرده و ستایش‌شده در دیوان صحبت افراد کم اهمیت و فقط شناخته شده در منطقه‌ی لارستان آن روزگار بوده‌اند و چه بسا سفارش-دهندگان این نسخ خود از کاتبان خواستار حذف چنین قصایدی شده باشند.

صحبت شیعی مذهب بوده و اشعاری در منقبت و نیز مرثیه‌ی ائمه (ع) سروده و از آن‌جا که در برخی از مناطق لارستان پیروان اهل سنت نیز ساکن هستند، یکی از دلایل اختلاف ابیات در نسخ نیز می‌تواند جنبه‌ی مذهبی داشته باشد. چنان‌که نهاوندی در جنة‌العالیه نقل می‌کند: دشمنان اهل فضل و ادب قصیده معروف وی را با مطلع:

هی هی گل است این کاین چنین سرخوش به بازار آمده یا سرخ‌رو ترکی ز چین با فر و فرخار آمده؟
(معرفت: ۱۳۵۴: ۴)

که در منقبت حضرت علی (ع) است و در آن از خلفای پیش از امام به بدی یاد می‌کند، دستاویز قرار داده، از خان "بستک" خواهان احضار و اذیت شاعر می‌شوند، اما صحبت با رفتار خود و خواندن شعری باعث شرمساری خان می‌شود. (معرفت، ۱۳۵۴: پانزده) گفتنی است، مولف جنة‌العالیه در نقل این داستان بیت دیگری را هم از این قصیده با همان موضوع و همان لحن می‌آورد و چنان‌که مصحح دیوان (معرفت) اشاره می‌کند، این بیت در نسخ خطی و چاپی دیده نشده است. (معرفت، ۱۳۵۳: ۱۳۵۳) یا) بی‌تی سست است با قافیه‌ای که با فاصله‌ی یک بیت تکرار

شده و در نسخ ما نیز وجود ندارد و معلوم است که کاتب متعصب نسخه‌ای که در اختیار نهایندی بوده، آن را از خود ساخته و به قصیده افزوده است. جالب است که خود معرفت نیز که در پیشگفتار سال ۱۳۵۳ این بیت را از جنه‌العالیه نقل کرده، در چاپ سال بعد آن را حذف کرده است.

۴-۲- نسخه خطی مرکز احیاء قم

این نسخه که با شماره ۱۹۹۵ و بدون تاریخ در مرکز میراث اسلامی قم ثبت شده، به انضمام صفحات سفید و جلد دارای ۴۷۲ صفحه است. کتاب با خط نستعلیق خوش و یک‌نواخت و با مرکب مشکلی تحریر شده، فاقد عنوان گذاری است و اشعار با فاصله از هم تفکیک شده‌اند.

مشخصات ظاهری: خط نستعلیق، جلد مقوایی، اندازه صفحات ۱۷/۵ در ۲۲ سانتی متر و دارای رکابه. در ترقیمه نامی از کاتب نیست و درباره‌ی تاریخ کتابت نوشته شده: «تحریر فی سنه ۱۰۰۱» که با توجه به تاریخ ولادت و وفات صحبت (۱۱۶۲/۱۲۵۱) نمی‌تواند درست باشد. فهرست‌نویس نسخه حدس زده که احتمالاً ۱۳۰۰ درست باشد.

صفحه اول کتاب ممه‌ور به مهر مرکز میراث اسلامی است. در صفحه سوم کتاب با خط درشت‌تر از متن، عبارت: «هذا کتاب دیوان صحبت لاری» آمده و سپس شاعر چنین معرفی شده است: «محمدباقر بن علی بن عبدالصمد بن شاه منصور متخلص به صحبت لاری، جامع علوم معقول و منقول، دیوانش مسمی است به تاج الدواوین از شعرای قرن سیزدهم هجری معاصر فتحعلی‌شاه».

نسخه شامل ۲۹۹ غزل است، بدین ترتیب که پس از غزل ۲۴۶ که بر اساس حروف الفبای قوافی تنظیم شده، یک‌مخمس سیزده‌بندی دیده می‌شود و مجدداً ۵۳ غزل دیگر آمده، در پایان غزلیات هم یک ترجیع‌بند است که از این نظر مانند نسخه‌ی دهگان اراک است، با این تفاوت که در آن نسخه ۳۰۹ غزل وجود دارد. از تفاوت‌های دیگر آن با نسخ دیگر این است که مثنویات موجود در این کتاب از یک‌دیگر تفکیک نشده است و در مثنوی "فرح نامه خلوت جماع" ابیاتی آمده که در نسخه چاپی معرفت وجود ندارد و معلوم نیست که آیا این ابیات در نسخه‌ی مورد استفاده‌ی معرفت وجود نداشته یا مصحح آن‌ها را به دلایل اخلاقی قابل چاپ ندانسته و حذف کرده است. از کارهای درخور توجه این نسخ این نکته است که در برخی موارد از ابیاتی که دارای ردیف هستند، ردیف را فقط در بیت مطلع ذکر و در ابیات دیگر حذف کرده است. به‌علاوه یک قصیده هم با مطلع زیر در این نسخه وجود دارد که از ادیب صابر است و مشخص نیست که چگونه در این نسخه آمده است:

یکی گل است و دویم نرگس و سیوم عنبر^۱

زنائبان رخ و چشم و زلفت ای دلبر

کاتب ناشناس در پایان کتاب ضمن یک بیت اشاره می‌کند که این دیوان را به درخواست شخصی شریف تحریر کرده است:

خطم هرچند لایق نیست، لیکن چو فرمان شریفی بُد، نوشتم

از وجوه امتیاز این نسخه وجود یک مثنوی مفصل به نام رونق انجمن است که در میان نسخ خطی در دسترس نگارندگان تنها در این نسخه و نسخه‌ای دیگر وجود دارد که در زیر به معرفی و بررسی آن خواهیم پرداخت.

۳-۴- نسخه خطی کتاب‌خانه و موزه‌ی ملی ملک با عنوان "رونق انجمن"

این نسخه در تاریخ: ۱۳۳۱/۲/۱۷ با شماره ۴۷۴۴ در کتاب‌خانه ملی ملک ثبت شده و فقط شامل مثنوی "رونق انجمن" است که دارای ۲۰۴۴ بیت است.

مشخصات ظاهری: جلد: چرم، رنگ: قهوه‌ای تیره، تعداد صفحه: ۱۵۰ خط: نستعلیق. دارای خط نستعلیق خوش و یک سر لوح زرین و مجدول است. عناوین کتاب با مرکب قرمز و متن با مرکب مشکی تحریر شده است. نسخه افتادگی اوراق ندارد، ولی حدود پانزده واژه افتادگی دارد.

صفحات جدول بندی شده و همگی در حاشیه دارای تذهیب است، اما صفحه‌ی نخست به نسبت صفحات بعد کامل تر تذهیب شده است. این نسخه که با عبارت «بسم الله الرحمن الرحیم و به ثقتی» آغاز می‌شود، تنها شامل بخشی از مثنوی‌های صحبت است و کاتب بر اساس محتوای هر بخش عناوین زیر را برای آن‌ها برگزیده است:

در اثبات صانع معبود و اختلاف احوال موجودات، اثبات وحدانیت دادار یکتا، شب‌های مناجات، در منقبت حضرت محمد مصطفی (ص) و معراج، در مدح حضرت امیرالمومنین علی (ع)، در منقبت مظلوم کربلا حضرت ابا عبدالله

^۱ - این بیت در دیوان ادیب صابر (مصصح علی قویمی) بدین‌گونه آمده است:

زنائبان رخ و چشم و زلفت ای دلبر یکی گل است و دوم نرگس و سوم عنبر

(ادیب صابر، ۱۳۳۱: ۱۱۲)

الحسین (ع) و سایر ائمه اثنی عشر علیهم السلام، سبب نظم کتاب و آخرین بخش نیز مربوط به داستان قیام مختار ثقفی است و کتاب با این داستان مفصل به پایان می‌رسد. کاتب در پایان سفارش دهنده‌ی نسخه و خود را چنین معرفی می‌کند:

«بر حسب فرمایش سرکار جلالت آثار عظمت مدار بندگان ذی شوکت و شان مقرب الخاقان و معتمد السلطان آقای آقای محمدصادق خان ادام الله تعالی اقباله و اجلاله العالی بتنسیق و تلفیق این اوراق پرداخت. العبد الاحقر و المذنب المقصر الراجی الی الله الطیف فضل الله الشریف ابن المرحوم المغفور میرزا محمدیوسف المذهب طاب الله ثراه فی شهر ذیحجه الحرام ۱۳۰۰».

در صفحه ماقبل متن کتاب و ذیل مهر ثبت نسخه، به خطی غیر از خط کاتب آمده است: «توسط فقیر از استادی زرین خط برای کتاب‌خانه ملی ملک خریداری شد». به‌علاوه بعضی از صفحات این نسخه و نسخه تاج-الدواوین به مهری بیضی شکلی به نام "محمد حسین" ممهور است که حاکی از آن است که این دو نسخه در اختیار این شخص نیز بوده و بعدها به دست افراد دیگر رسیده است.

۴-۳-۱- بررسی و مقایسه مثنوی رونق انجمن در نسخ مختلف

چنان‌که گفته شد، این منظومه فقط در دو نسخه خطی وجود دارد، البته معرفت هم در ویرایش دوم دیوان صحبت به این مثنوی دست یافته و آن را چاپ کرده، اما چنان‌که پیش‌تر گفته شد، از خصوصیات نسخه‌ی معرفت اطلاعی نداریم، مقایسه این مثنوی در چاپ معرفت و نسخ خطی یاد شده و اختلاف موجود در میان آن‌ها بیانگر آن است که از نسخه‌ی واحدی رونویسی نشده‌اند و هر چند در تعداد ابیات یکسان هستند، اما در ضبط لغات اختلاف‌هایی با هم دارند.

جدول شماره ۳- مقایسه‌ی مثنوی رونق انجمن در نسخ خطی کتاب‌خانه و موزه ملی ملک، مرکز احیاء قم و نسخه چاپی معرفت

نسخه خطی کتاب‌خانه و موزه ملک تهران	نسخه خطی مرکز احیاء قم	نسخه چاپی معرفت	نقد و بررسی
فشاننده‌ی عطف نیلی خیام جهاننده‌ی خنگ ختلی خرام	ختلی	جنگی	مصرع دوم توصیف خورشید است و با صفت خرام مناسبت بیش‌تری دارد. ^۱ در ضمن واژه نیلی در مصرع اول موجب آرایه‌ی ذوقافتین می‌شود.
طرازنده اطلس نیلگون فرازنده‌ی خیمه‌ی بیستون	فرازنده	برازنده	"طرازنده" به معنی نظم و آرایش دهنده دهنده ارجحیت دارد. برازنده هم هرچند مناسب است، اما در مصرع دوم تکرار شده است.
نوازنده‌ی زهره رودگر گدازنده‌ی شمع نجم سحر	نوازنده/ نجم شمع	نوازیده/ شمع نجم	"نوازنده" صفت فاعلی برای زهره‌ی رودساز مناسب و ارجح است. در مصرع دوم هم شمع نجم ارجحیت دارد، زیرا ستاره‌ی سحری را به شمع و خداوند را به گدازنده‌ی آن تشبیه کرده است.
چشیدم درون سرای سپنج بسی سرد و گرم و بسی درد و رنج	بسی	بزه	بسی درست است و بزه در این جا معنای محصلی ندارد.

۱ - نظامی در اسکندرنامه (۱۳۸۱: ۳۹۱) در داستان "مهمانی کردن خاقان چین اسکندر را و پیشکش کردن هدایا به وی" چنین می‌گوید: تکاور سمندان ختلی خرام همه تازه پیکر، همه تیز گام

زهی پرده داران شرع نبی زهی آبیاران زرع نبی	شرع	زرع	"زرع" با آبیاران تناسب دارد و ارجح است.
گهش آشکار است برقی مهیب زمانی نمایان ز نایش نهیب	زمانش	ز نایش	"ز نایش" ارجحیت دارد، زیرا بیت در توصیف رعد و برق است و نهیبی که از نای آسمان نمایان می‌شود.
فراز فلک یا نشست زمین تو بینم، تو بینم، تو بینم، همین!	نشیب	نشست	"نشیب" در مقابل فراز، ارجح است
که اخبار اخبار و اخبار دین بدین گونه سفتند درّ ثمین	اخبار اخبار و اخبار دین	اخبار اخبار اخبار دین	هیچ کدام از نسخ معنای روشنی ندارند، شاید مصرع بدین شکل: «که اخبارِ اخبار، اخبارِ دین» بوده باشد.
ره بارگاه فروع و اصول ملقب به یعقوب آل رسول	فروع	فروع	کلمه‌ی فروع هم از نظر معنا و هم از نظر تناسب صحیح است.
نشیدی بیاورد با سوز و درد که زنجیر پاسخرسانی نکرد	نیاورد	نیاورد	"نیاورد" درست و منظور این است که ناله‌ای نکرد مگر این که زنجیر هم با او هم ناله شد.
عبید زیاد آن درخت فساد ز نو حنظل غدر را آب داد	غدر	عذر	"غدر" به معنی جور و جفا درست است. ترکیب حنظل عذر مناسبتی ندارد.
چو بازان بر شهریار آمدند نه بر جیفه مردار خوار آمدند	یاران	بازان	"بازان" به معنی باز شکاری درست است. ^۱

^۱ - مولوی (۱۳۷۳: ۱۱۶) نیز در بیت زیر بازگشت بازان به سوی سلطان اشاره می‌کند:

بشنیدم از هوای تو آواز طبل باز باز آمدم که ساعد سلطانم آرزوست

درایه سراییم به وجه حسن صحیح و قوی و ضعیف و حسن	درآیم	درایه	"درایه" با واژه‌های دیگر مناسب و ارجح است.
گشاییم رخ زاده‌ی بابویه طراوت دهم روح ماجیلویه	ناچیلویه	ماجیلویه	در تمامی نسخ متفاوت ضبط شده، نامی شبیه به این کلمه که در کتب رجال ذکر شده "ماجیلویه" است. ^۱
پدر چون علی مام چون فاطمه نیا چون محمد زهی طمطمه	طمطمه	طنطنه	"طنطنه" به معنی جلال و شوکت درست است. طمطمه معنای محصلی در این بیت ندارد.
شهیدی چنان کارزاری چنین چرا دین نگیرد قراری چنین	قراری چنین	قرار این- چنین	"قراری چنین" درست است. قرار این چنین موجب اشکال قافیه می-شود.
بدین سان که چون حشر بر پا شود ز غوغا در آن شور کبری شود	زغوغاییان شور کبری	زغوغاییان شور گیرا	"ز غوغا در آن شور کبری" ارجح است.

۴-۴- نسخه کتابخانه دهگان اراک

این نسخه به خط نستعلیق تحریری توسط شخصی به نام ابوطالب ابن فتح الله جراث و در تاریخ ۲۸ ربیع الثانی ۱۲۸۱ ه. ق کتابت شده، دارای ۱۳۷ برگ و در مجموع ۲۷۴ صفحه به انضمام جلد و در اندازه ۲۳ در ۱۷ سانتی متر و صفحات ۱۴ سطری است و در حال حاضر در اداره کل کتابخانه‌های استان مرکزی در شهر اراک نگهداری می‌شود و به شماره ۱۹۶ و تاریخ ۸۷/۱۱/۲ ثبت شده است که بر اساس مهر روی کتاب از سوی کتابخانه شخصی

۱ - ماجیلویه عنوانی برای چند تن از راویان است، از جمله محمد بن علی ماجیلویه که شیخ طوسی در الابواب (۱۴۲۷: ۴۴۶) از وی نام برده است.

مرحوم ابراهیم دهگان به کتاب‌خانه عمومی شهرستان اراک اهدا شده است.

کتاب دارای رکابه است و با مرکب مشکی و با خطی خوش نوشته شده و کلمات مذهبی و مقدس با خطی قرمز برفراز آن‌ها از کلمات دیگر متمایز شده است. ابتدای اشعار با عبارت: «هو الله تعالی شانه و بعدا دیباچه دیوان صحبت علیه الرحمه» با خط نستعلیق و مرکب قرمز و متمایز با متن آغاز می‌شود. بخش اول شامل چهار قصیده به ترتیب در منقبت پیامبر اسلام (ص)، حضرت امیرالمومنین، امام رضا و امام دوازدهم علیهم السلام است. بخش دوم کتاب شامل ۳۰۹ غزل است، اما بدین ترتیب که پس از غزل ۲۶۰ که بر اساس حروف الفبای قوافی تنظیم شده، یک مخمس سیزده‌بندی دیده می‌شود و مجدداً ۴۹ غزل دیگر آمده است. در پایان غزلیات یک ترجیع‌بند است. بخش رباعیات با عبارت: "فی الرباعیات" آغاز می‌شود و ۳۱ رباعی با موضوعات مختلف را در بر می‌گیرد. در انتهای کتاب نیز یک مثنوی با مطلع زیر وجود دارد:

غَبَّتْ عَنِّي مِمَّ فِي وَقْتٍ مَدِيدٍ جِئْتَنِي أَحْسَنَتْ أَحْسَنَتْ أَي بَرِيدٍ

کتاب خوش خط و با ذوق در ترقیمه ضمن تعریف و تمجید از صحبت و معرفی خود با عباراتی مسجع و آراسته، علت کتابت را هم توضیح می‌دهد:

«تمام شد دیوان خجسته بیان، قطب السالکین و العارفین، قدوه المحققین و زبده المدوقین، المشتهر بین خواص اهل الحال و وصول الی غایه الآمال من المقامات و مراتب الاحوال، اکمل العرفاء و املح الشعرا و افسح الفصحاء والبلغاء؛ سخن پروری که آب و رنگ گلزار بلاغت و معنی، تربیت یافته‌ی آب یاری ذهن وقاد اوست و فصاحت گستری که گلستان دفاتر اهل فضل و ادب، طراوت یافته‌ی رشحات طبع نقاد اوست. عارف معارف لاریبی و واقف موافق اسرار غیبی، شمس العرفا و اصلح الشعرا آخوند ملا محمد باقر المتخلص صحبت لاری طیب الله روحه به ید حقیر فقیر و مقصر الذنب والتقصیر، مسکین مستکین، محتاج به رحمت حضرت رب العالمین اقل عبادالله ابوطالب ابن فتح الله جراش عفا الله عن جراحهما. چون اغلب اوقات در بیکاری عمرم به سر رسید، ناچار مشغول به نوشتن اشعار شدم. از مطالعه کنندگان توقع همین است که هرگاه سهو و غلطی بینند، عفو فرمایند.»

کتاب با عبارت: «اقل عبادالله ابوطالب ابن فتح الله جراش. حرره فی بیست و هشتم شهر ربیع الثانی من شهر احدا ثمانین مائین بعد الف من هجره النبویه سنه ۱۲۸۱»؛ کتابت این نسخه را به پایان می‌برد.

در ابیات پایانی یک مثنوی بدون عنوان که در نسخه چاپی معرفت هم آمده و مصحح اشاره کرده که برای علی اکبر

نواب شیرازی صاحب کتاب تذکره دلگشا سروده شده، ابیات زیر آمده است که در نسخه‌ی معرفت و نسخه‌های دیگر وجود ندارد:

گوفریب و ولابه در کارم مکن
محض قول ار بودی آیین وفا
این همه نقل است آزارم مکن
هر کسی را می‌رسد این ادعا

این نسخه نسبت به نسخ دیگر دارای یادداشت‌هایی روی جلد و صفحات بعد در ابتدا و انتهای کتاب دارد که با خطوط متفاوت و در دوره‌های مختلف نوشته شده و تاریخچه‌ای از مالکیت و دست به‌دست شدن آن را نشان می‌دهد، از جمله روی جلد کتاب عبارت: «آخوند ملا محمد باقر صحبت لاری متوفی ۱۲۵۱ از بیابانگردان بیرم است» به خط اهدا کننده‌ی کتاب، ابراهیم دهگان نوشته شده، وی در صفحه‌ی سوم نیز توضیح داده که این نسخه را در تاریخ ۱۳۳۳/۲/۷ به مبلغ چهار تومان خریداری کرده، به‌علاوه در همین صفحه متنی هم به نقل از فارس‌نامه ناصری در مورد صحبت آورده است.

یکی دیگر از یادداشت‌های داخل جلد هم بیانگر آن است که فردی به نام آشیخ رضا (کلمه بعد از آن خوانا نیست) که مقیم کشور عراق بوده، در تاریخ هشتم اسفندماه یکهزار و سیصد و یازده این نسخه را از عراق به ایران آورده است. در صفحه سوم عبارت: «این کتاب از مال طلب‌خان ولد حاجی ...» با خطی نه چندان خوب ذکر شده که نشان می‌دهد، کتاب مدتی در مالکیت این شخص بوده است. در صفحه آخر قبل از جلد نیز عبارت: «به تاریخ شهر ذیحجه الحرام ۱۲۹۲ در خطه لار در خدمت نگار جلالت آثار سکان لار اله قلی خان» با خطی زیبا تحریر شده که نشان می‌دهد این نسخه ده سال پس از کتابت در خطه لارستان در مالکیت این فرد بوده است.

۴-۵- نسخه کتاب‌خانه ملی

این نسخه که با شماره ۳۷۵۹-۵ و بدون تاریخ در کتاب‌خانه ملی ثبت شده، تنها در بردارنده‌ی غزلیات صحبت می‌باشد که به خط خوش نستعلیق و مرکب مشکی تحریر شده است. دارای ۱۴۳ صفحه و هر صفحه نیز شامل پانزده سطر جدول‌بندی شده است رکابه و حاشیه‌ی مذهب دارد و به خط نستعلیق نوشته شده است. این نسخه فقط شامل ۲۱۱ غزل از صحبت است که فاقد عنوان و شماره‌اند، اما براساس قافیه و به ترتیب الفبا تنظیم شده‌اند و با «بسم الله الرحمن الرحیم» و غزلی با مطلع زیر شروع می‌شود:

که جز می نیست درمانش ادر کاسا و ناولها

الا یا ایهاالساقی تو دانی درد این دلها

و با غزلی با مطلع زیر به پایان می‌رسد:

سر تو دارم و از هفت ملت این دارم

نه کیش کافر و نه حال اهل دین دارم

نسخه فاقد ترقیمه است و از نام و نشان کاتب و تاریخ کتابت اطلاعاتی در دست نیست. تعداد غزل‌های صحبت در کامل‌ترین نسخه ۳۲۴ غزل است، اما در این نسخه فقط ۲۱۱ غزل بر اساس قافیه از الف تا میم وجود دارد، به علاوه غزل پایانی نیز ناتمام است. بنابراین مشخص است که متاسفانه نسخه کامل نیست و صفحاتی از آخر آن افتاده است.

۴-۶- نسخه خطی حکمت، دانشگاه تهران

این نسخه اهدایی کتابخانه علی اصغر حکمت به کتابخانه دانشگاه تهران است که با شماره‌ی ۱۴۶ و در تاریخ ۱۳۲۳/۹/۲۳ ثبت شده و مجموعه‌ای از غزلیات ابن یمین و صحبت لاری است. در این نسخه ۹۵ غزل و یک قصیده در منقبت حضرت علی (ع) از صحبت وجود دارد.

مشخصات ظاهری: این مجموعه دارای جلد تیماج مشکی، قطع ربعی و رکابه است که به خط نستعلیق و مرکب مشکی و خط خوش نوشته شده است. اول و آخر کتاب افتادگی دارد و به دلیل آبرگرفتگی تعدادی از صفحات و پخش شدن مرکب، بعضی از واژه‌ها ناخواناست. ترقیمه فاقد نام کاتب است و تنها به تاریخ کتابت (۲۰ شهر ذی حجه الحرام سنه ۱۲۸۲) اشاره شده است. در حاشیه‌ی صفحه‌ای که غزلیات صحبت آغاز می‌شود، نوشته شده: «غزلیات صحبت لاری و دیوان ابن یمین به خط خود صحبت»، اما با توجه به سال کتابت و درگذشت صحبت که ۱۲۵۱ ه. ق است، نمی‌تواند به خط خود صحبت باشد. گرچه غزل‌ها بر اساس حروف قافیه و به صورت الفبایی تنظیم شده؛ اما گاهی نظم قوافی به هم خورده است. این کاتب گاهی در برخی از صفحات، تاریخ روز و ماه کتابت را بدون ذکر سال یادداشت کرده است.

آغاز اشعار صحبت غزلی با مطلع زیر است:

در فصل بهار آمد تا باد چنین بادا

شاد آمد و وین خوش تر کان گل رخ نسرين بر

چنان که گفته شد، اول و آخر این نسخه افتادگی دارد و با غزلی با مطلع زیر به پایان می‌رسد:

خونم حلالش باد اگر صد خنجر دیگر زند

ترکی که چشم مست او بر سینه ام خنجر زند

بعضی صفحات این نسخه ممه‌ور به دو مهر است که نشان می‌دهد، این نسخه در اختیار این دو شخص بوده است. یکی از مهرها بیضی شکل است که در آن کلمه "شعاع" و سال ۱۳۱۵ نقش بسته است که نسبت به مهر دیگر که مربع شکل است و در آن دو واژه‌ی "محمدقاسم" و یک واژه ناخوانای دیگر نقش بسته، دارای مرکب پررنگ‌تر و واضح‌تر است.

۴-۶-۱- بررسی و مقایسه ضبط غزلیات در نسخ خطی و چاپی

در جدول زیر به بررسی و مقایسه ضبط غزلیات صحبت در نسخ خطی و چاپی یاد شده پرداخته‌ایم که به همان نتیجه در مقایسه‌های پیش رسیدیم، بدین معنی که تمام نسخ با هم اختلاف دارند و نیز همان‌گونه که در جدول مشاهده می‌شود، هیچ‌کدام از این نسخ را نمی‌توان به طور مطلق اصحّ نسخ فرض کرده، بر دیگران ارجح دانست.

جدول شماره ۴ - مقایسه غزلیات صحبت لاری در نسخ چاپی و خطی

چاپ معرفت	چاپ بمبئی	نسخه خطی ملک	نسخه خطی قم	نسخه خطی اراک	نسخه خطی حکمت	نسخه خطی کتابخانه ملی	نقد و بررسی
دلی از دست دادستم، دلارایی گرفتستم / جهانی گشته‌ام، جان جهانی کرده‌ام پیدا	دلارایی	دلارایی	دلارامی	دلارامی	این غزل را ندارد.	دلارامی	"دلارامی" ارجح است. معمولا آرامش با دل همراه است.
دلت به حال من ای سنگ دل نسوخت، چه شد؟ / که طبع موم به دیدار گشت خارا را	به دیدار	این غزل را ندارد.	به دیدار	به دیدار	این غزل را ندارد.	این غزل را ندارد.	ضبط تمام نسخ یک‌سان است، اما بیت ضعف تالیف دارد، آیا می‌تواند "پدیدار" باشد؟ ^۱
جوش گل است ونوش مل هر که برم به میکده / کهنه شراب خویشتن رهن شراب ناب را	هر شراب	به کتاب	به کتاب	به کتاب	این غزل را ندارد.	به کتاب	در مصرع اول "به" به معنی بهتر و در مصرع دوم "کتاب" درست است. ^۲

۱ - به دیدار: همانند، هم‌شکل، برسان، به‌گونه. در لغت‌نامه دهخدا دو بیت زیر از شاه‌نامه به عنوان شاهد آمده است:

جوانی به دیدار ایرانیان
گشاده کش و تنگ بسته میان ...

که فرزند آرد ورا در جهان
به دیدار او در میان مهان (← دهخدا، واژه‌ی دیدار)

صحبت نیز از شاعران بسیار آشنا با شاه‌نامه است. (← آیدنلو، ۱۳۸۷) اما بیت با این ضبط نسخ دارای ضعف تالیف و حرف "را" در ردیف زائد است: چه شد که خارا (دل معشوق) همانند طبیعت موم نرم گشت؟ حال آن که "پدیدار" مشکل را بر طرف می‌کند؛ بدین شکل: چه شد که خارا را طبع موم پدیدار گشت؟

۲ - حافظ (۱۳۷۴: ۳۵۲) هم در مورد کتاب خویش چنین می‌گوید:

این خرقة که من دارم، در رهن شراب اولی
وین دفتر بی معنی غرق می‌ناب اولی

شب وصل آن قدر فرصت نداد از کوتاهی صحبت! / که دل از شر هجران سر کند یک داستانش را	شر	شرح	شرح	سز	این غزل را ندارد.	شرح	"شرح" در کنار هجران و داستان ارجح است، هر چند سز نیز با سر هم دارای جناس است و هم بی‌معنا نیست.
حجابات است بر عارض چه بتوان دیدن از جیبش / نماید ابروان برقی ز زیر صد نقاب اما	حسنش	حسنش	حسنش	حسنش	این غزل را ندارد.	این غزل را ندارد.	هر چند جیب هم توجه پذیر است، اما حُسن در بیت ارجح است. ^۱
صحبت به لیلی ار نرسم، گرد خیمه‌اش / گریم چنان که غرق شوند اهل جی در آب	جی	حی	حی	حی	این غزل را ندارد.	می	"حی" به معنی قبیله ارجح است، اگر چه "جی" نام یک وادی بین مکه و مدینه نیز می‌باشد.
ای قامت تو خوب و روش خوب و جلوه خوب /	ریحان	ریحان	ریحان	ریحان	ریحان	ریحان	مشخصاً ضبط معرفت نادرست است و شاید غلط چاپی باشد. ^۲

۱ - مصرع اول را به هردو صورت می‌توان معنی کرد: الف - صورتش را پوشیده و از حسنش چیزی پدیدار نیست. ب - صورتش را پوشیده و از گریبان او هم چیزی نمی‌توان دید.

۲ - تشبیه خط معشوق به سبزه‌زار و ریحان در ادبیات بسیار معمول است، نمونه را: ندمد در بهارگاه دو کون سبزتر از خط توریحانی (عطارد، ۱۳۷۶: ۵۹۸)

به‌علاوه ریحان نام یکی از انواع خطوط نیز می‌باشد (← دهخدا، واژه‌ی خط ریحان) که در این صورت میان خط و ریحان آرایه‌ی ایهام تناسب وجود دارد. هرچند ریح در معنای باد هم با ریحان و سبزه‌زار تناسب دارد، اما جمع این کلمه آرواح، آریاح، رُیاح، ریح و جمع‌الجمع آن هم آرویح و آرییح است (← دهخدا، واژه‌ی ریح).

							ریحات سبزه‌زار خطت نزهت القلوب
"شیخ شبستر" درست است. مصرع دوم از گلشن راز شیخ محمود شبستری ^۱ تضمین شده است.	شیخ شبستر	این غزل را ندارد.	شیخ شبستر	شیخ محدث	این غزل را ندارد.	شیخ شبستر	مگر نشیندی از شیخ شبستر/ «که التوحید اسقاط الاضافات»
"شمع را بود چه بر سر" ضبط صحیح است. ^۲	شمع را بود چه پروا	این غزل را ندارد.	شمع را چه به سر بود	این غزل را ندارد.	این غزل را ندارد.	شمع را بود چه بر سر	سوخت پروانه اگر زآتش جانانه بسوخت/ شمع را بو سه چه بر سر که چه پروانه بسوخت
نسخه قم: "گه، گه" و "شستیم" ارجحیت دارد. ^۳	هم - هم شستیم	شستیم	هم - هم شستیم	گه - گه شستیم	شستیم	شطمیم	هم بحر پرآشوبیم، هم زورق مطلوبیم/ گه ماهی و گه گاهی شطمیم مبارک باد
به‌طور معمول داغ و درد با هم به‌کار می‌روند، هر چند ضبط نسخ معرفت و	داغ و درد	داغ و درد	داغ و درد	داغ و درد	داغ و درد	آه درد	خیز که یک آه سرد از دل پر آه درد/ زلزله سان عالمی زیر و زبر می‌کند

۱- اصولاً عبارت: «التوحید اسقاط الاضافات» حدیث نیست که محدثی آن را روایت کرده باشد، کلامی معروف در میان صوفیان است.

شیخ محمود شبستری در گلشن راز (۱۳۸۱: ۱۰۰) در بخش اشاره به خرابات می‌گوید:

نشانی داده‌اند از خرابات که «التوحید اسقاط الاضافات»

۲- معنی بیت: پروانه از آتش جانانه سوخت، شمع چه در سر داشت که مانند پروانه سوخت؟ چنان‌که پیش‌تر گفته شد، در بسیاری از موارد به جای "چو" حرف "چه" به کار رفته است؛ مانند مصرع دوم این بیت: چه (چو) پروانه بسوخت.

۳- هر چند ضبط معرفت هم قابل قبول است، اما دلیل ارجحیت نسخه‌ی قم این است که "شست" (تور) و ماهی در برابر بحر پر آشوب و زورق مطلوب در مصرع اول قرار گرفته و تکرار "گه" نیز در مصرع اول و دوم به ارزش موسیقایی شعر می‌افزاید و دانسته نیست که آیا چنین اختلاف‌هایی حاصل بازنگری‌ها و ویرایش‌های بعدی خود صحبت است یا برآمده از ذوق و دستکاری نساخان؟

بمبئی نیز بی جا نیست. ^۱							
مشخصاً دلاور غلط است و احتمالاً کاتبی "در" را "ور" و در نتیجه دو کلمه را دلاور خوانده است.	غزل ندارد	این غزل را ندارد.	دلا در تن	دلا در تن	دلا در تن	دلا در تن	سحرها ذکر سبوحی نداری / دلاور تن مگر روحی نداری
"با چهره‌ی خون افشان" و از "چهره-ی خوی افشان" توجیهی ندارد، با چهره‌ی خوی افشان درست است. ^۲	از چهره‌ی خوی-افشان	بیت را ندارد.	با چهره‌ی خوی-افشان	از چهره-خوی-افشانان	از چهره-ی خوی-افشان	با چهره-ی خون-افشان	پیکی ز در جانان با چهره‌ی خون-افشان / با نامه‌ی یار آمد تا باد چنین بادا
"ولی" توجیهی ندارد و دمی ارجح است. ^۳	دمی کوی	دمی کوی	ولی کوی	دمی کوی	دمی کوی	ولی چاک	تنت از نازکی بس رنج‌ها بیند ز پیراهن / ولی چاک گریبان چون گل ای نازک بدن بگشا

۱- معنی مصرع: آه سردی که از دل پر از آه‌های دردناک برمی‌خیزد. ضمن آن که به تکرار واژه‌ی "آه" و ارزش موسیقایی آن هم در این ضبط باید دقت کرد.

۲- اگر ضبط نسخ معرفت و بمبئی غلط چاپی نباشد - که مصححان هم اشاره‌ای نکرده‌اند - ظاهراً کاتبی خُوی (خَی) را به اشتباه خون خوانده، وگرنه این واژه در دیوان صحبت بارها به کار رفته است، از جمله در این بیت از قصیده‌ای که صحبت در جواب قصیده‌ی زبانزد "بوی جوی مولیان" رودکی سروده است: قاصدی خواهند کآن را مژده بخش خوی فشان دامن کشان آید همی

۳- مشکل این جاست که نسخی که "دمی" ضبط کرده‌اند، به دنبال آن "کوی گریبان" را آورده‌اند که بی‌معناست و احتمالاً "گوی گریبان" درست است که مرسوم و متداول بوده و شاعران بسیاری در دوره‌های مختلف بدان اشاره کرده‌اند، نمونه‌ی آن در بیت زیر از خاقانی (۱۳۶۸: ۶۴۹) که خواهشی همانند صحبت از معشوق خود می‌کند:

عالمی از عشق آن بر سنگ بر، سر می‌زنند زینهار ای سیمبر گوی گریبان درفکن

یادآوری می‌نماید، تمام نسخ در دسترس حرف "گاف" را به همین شکل نوشته‌اند و بنابراین ربطی به رسم الخط نسخ هم ندارد.

مضطرب بحری است بحر دل ولی / کار دریا نیست غیر از اضطراب	ولی	بلی	ولی	ولی	ولی	بلی	ولی	چون شاعر تاکید دارد، "بلی" درست است. به علاوه "ولی" به عنوان حرف ربط در مفهوم بیت جایگاهی ندارد.
نهانی از نظر ما و این روش نبود / در آدمی، مگر این شیوه‌ی پری آموخت؟	شیوه	شیوه‌ات	خدمت از	شیوه از	شیوه‌ات	شیوه	شیوه‌ات	با توجه به مخاطب بودن فعل نهانی، "شیوه‌ات" درست است. ^۱
دل ما را غم او کرد صیقل / و گر نه جوهری ناقابلی بود	و گر نه جوهری ناقابلی بود	و گر نه جوهر ناقابلی بود	و گر نه جوهر ناقابلی بود	و گر نه جوهر ناقابلی بود	و گر نه جوهر ناقابلی بود	و گر نه جوهری ناقابلی بود	اگر قابل و گر ناقابلی بود	"و گر نه جوهر صیقل" ناقابلی بود" ارجح است، زیرا هدف شاعر ارزش دادن به غم عشق و ناقابل جلوه دادن دل خود است.
تسبیح حق ملک را از یاد رفته باشد / گر بر سپهر امشب فریاد رفته باشد	سپهر	سپهرم	سپهرم	سپهرم	سپهرم	سپهرم	سپهرم	ضبط "سپهرم" ارجح است، زیرا شاعر در صدد نشان دادن فریاد خود است. ^۲

۱- بخشی از این بیت صحبت تضمینی از بیت زیر است:

من آدمی به چنین شکل و قد و خوی و روش ندیده‌ام، مگر این شیوه از پری آموخت (سعدی، ۱۳۴۲: ۲۷)

۲- در این مصرع با جابه‌جایی ضمیر روبه‌رو هستیم و جای اصلی ضمیر در سپهرم پس از فریاد است، در ضمن این بیت مطلع غزلی از صحبت است که به غزلی معروف از حزین لاهیجی با مطلع زیر اقتفا کرده است:

ای وای بر اسیری کز یاد رفته باشد در دام مانده صید و صیاد رفته باشد (حزین لاهیجی، ۱۳۶۲: ۳۲۱)

۴-۷- نسخه خطی کتابخانه شاهچراغ (ع)

این نسخه که تنها شامل یک قصیده از صحبت لاری در مدح حضرت علی (ع) است، به انضمام جلد کتاب، دارای ۳۰ صفحه است و مطالب آن از صفحه سوم که ممه‌ور به مهر مخصوص شناسنامه آثار هدیه و وقف آستان مقدس احمدی شاهچراغ (ع) است؛ آغاز می‌شود. کتاب به همراه ۹۱ جلد کتاب خطی دیگر از طرف شخصی به نام حاج محمد سالکی در تاریخ ۱۸/آبان/۱۳۴۴ به کتابخانه آستان مقدس احمدی هدیه و با شماره ۲۳۸ ثبت شده است. مشخصات ظاهری: خط: نستعلیق شکسته با مرکب مشکلی و خوانا، تعداد برگ: ۹، اندازه: ۱۵/۱۰ در ۱۶. دارای رکاب.

متن کتاب با عبارتی که ترکیبی از فارسی و عربی است: «هذا کتاب قصیده در مدح امیرالمومنین علیه السلام» و با آیه شریفه: «بسم الله الرحمن الرحیم» آغاز می‌شود. مطلع قصیده‌ای که در این نسخه آمده، این بیت است:

هی هی گل است این کاین چنین سرخوش به بازار آمده
یا سرخ رو ترکی ز چین با فر فرخار آمده

از آن جا که این قصیده در بحر طولانی رجز مثنی سالم سروده شده و طولانی است، کاتب هر مصرع را در یک سطر و در صفحات ۱۰ سطری تحریر کرده و هر صفحه شامل ۵ بیت است. این قصیده با ۸۰ بیت در صفحه ۱۸ کتاب به پایان می‌رسد. در انتها ترقیمه‌ای وجود دارد، با مهر بیضی شکل کاتب به نام شیخ محمد علی - و باز با ترکیب کلمات فارسی و عربی - که چنین است: «تمام شد کتاب قصیده در مدح حضرت امیرالمومنین فی یوم ششم ۶ شهر محرم الحرام سنه ۱۲۷۸».

این نسخه نیز با آن که شامل یک قصیده بیش‌تر نیست، با نسخ دیگر اختلاف‌هایی در حد یک کلمه دارد که در عمده‌ی موارد ارجحیت با نسخ دیگر است. در جدول زیر این نسخه با سایر نسخی مقایسه شده که قصیده-ی مذکور در آنها آمده است.

جدول شماره ۵- مقایسه‌ی نسخه‌ی خطی شاهچراغ (ع) با سایر نسخ (نسخه‌ی کتاب‌خانه و موزه ملی ملک، دیوان چاپ بمبئی و معرفت)

شاهچراغ (ع)	سایر نسخ	نقد و بررسی
هی هی گل است این کاین چنین سرخوش به بازار آمده یا سرخ رو ترکی ز چین با فرّ و فرخار آمده	با فرّ فرخار	در نسخه ملک هم "با فر و فرخار" آمده و ضبط سایر نسخ درست است. ^۱
با آن که گل از شست او بدریده لب بگشوده رو این مرغک بیهوده گو با ناله و زار آمده	نالهی زار	ضبط سایر نسخ ارجح و منطبق با سخن خاقانی است. ^۲
آن شیخ کز فرزاندگی بودش ز می بیگانگی مست است و از دیوانگی در کوی خمّار آمده	بدون "و"	هر دو ضبط قابل تامل است.
گل را پی رفع عطش ابر است و پیل آبکش وز ریزش باران خوش باران سبک‌بار آمده	بدون "و"	ضبط سایر نسخ درست است و ابر به پیلی آبکش تشبیه شده است.
این ناوک شست خدا شیر زیر دست خدا ساقی سرمست خدا کش ماسوا عار آمده	آن	با توجه به بیت قبل "آن" ارجح است. ^۳
یک مدح او بی چند و چون السّابقون السّابقون یک هجو آن خصم نهان "النار للعار" ^۴ آمده	زبون	"خصم نهان" در این جا مناسبتی ندارد و زبون درست است، به علاوه زبون با قافیه‌ی درونی بیت نیز که شاعر در عمده‌ی ابیات این قصیده اصرار بر آن دارد، هم‌خوان است.

- ۱- فرّخار: نام شهری است منسوب به خوبان و صاحب حسنان / دیر و معبد (← دهخدا، واژه‌ی فرخار) شادروان دهخدا بیتی از خاقانی به عنوان شاهد مثال آورده که قصیده‌ی صحبت در استقبال از آن و با همان وزن و ردیف و قافیه است:
کافور خواه و مشک تر در خیشخانه باده خور
با ساقی فرخنده فر زو خانه فرخار آمده
قصیده‌ی خاقانی در مدح شروان‌شاه، منوچهر پور آخستان و قصیده‌ی صحبت در منقبت حضرت علی (ع) است.
- ۲- بربط چو عذرا مریمی، کابستنی دارد همی
وز درد زادن هر دمی، در ناله‌ی زار آمده (خاقانی، ۳۸۹: ۱۳۶۸)
- ۳- آواز رعد است آنچنان زهره شکاف و جان ستان
یا شیر حق نعره زنان در رزم کفار آمد
- ۴- ضبط همه‌ی نسخ "النار للعار" و غلط است. این عبارت یک ضرب‌المثل و اصل آن چنین است: «النار و لا العار». منوچهری (۱۳۳۸: ۱۵۴) در اشاره به این مثل می‌گوید: از وقف کسان دست بیاورد به سزا بست نیکو مثلی گفته‌اند: «النار و لا العار»
درباره‌ی مخالفت ائمه و از جمله امام علی (ع) با این ضرب‌المثل ← صالح آبادی، محمد حسین، رویارویی امامان با یک ارزش جاهلی (النار و لا العار)، مجله حدیث اندیشه، شماره ۸ و ۹، ۱۳۸۸.

هر دو ضبط قابل تأمل است، سبع از سویی شعر را دچار سکتته می‌کند، اما از دیگر سو با سایر واژگان که عمدتاً عربی هستند، تناسب بیش‌تری دارد.	سبع	غراً جبین لامعش بیضا دو کف ساطعش تاثیر بخش طالعش هر هفت سیار آمده
ضبط سایر نسخ (با آن) درست است.	با آن	پیشش خضر باران حدش طفل است گاه ابجدش "یتلوه شاهد" ^۱ شاهدش از نزد دادار آمده
هر دو ضبط قابل تأمل است.	قآن	سلطان لاهوتی حشم خاقان ناسوتی خدم دیان طالوتی شیم کش دین به هنجار آمده
ضبط سایر نسخ (نطق) درست است و اشاره به سخن گفتن حضرت عیسی (ع) در گهواره دارد.	نطق	عیسی به مهد از بطن خوش گرز دو حرف و شد خمش در بطن مام آن تیزهش بی‌مر به گفتار آمده
ضبط سایر نسخ (فی) درست است. ^۲	فی	بادت هواخواه دری با آبروی افسری جای عدوت از گمرهی من اسفل النار آمده

۵- غلط‌های املائی نسخ

در تمام نسخ خطی و چاپی شماری غلط‌های املائی وجود دارد که در جدول زیر به مواردی از آن‌ها اشاره می‌شود.

جدول شماره ۶- تطبیقی غلط‌های املائی

منابع غلط‌های املائی	املائی درست	املائی نادرست
نسخ معرفت، تاج‌الدواوین، چاپ سنگی بمبئی، حکمت، دانشگاه تهران، کتاب-خانه ملی	نوخاسته/ برخاسته	رفت آن مه نوخواسته وز رفتنش تن کاسته صبر از دلم برخواسته تاب از روانم می‌رود

^۱ - بخشی از آیه شریف ۱۷ از سوره هود: «أَفَمَنْ كَانَ عَلَىٰ بَيِّنَةٍ مِنْ رَبِّهِ وَيَتْلُوهُ شَاهِدٌ مِنْهُ وَمِنْ قَبْلِهِ كِتَابٌ مُوسَىٰ إِمَامًا وَرَحْمَةً أُولَئِكَ يُؤْمِنُونَ بِهِ...» ترجمه: آیا آن کس که از جانب پروردگار خویش دلیلی روشن دارد و زبانش بدان گویا است و پیش از این، کتاب موسی که خود پیشوا و رحمتی بوده، بدان شهادت داده، با آن کس که دلیلی ندارد برابر است. برخی از مفسران منظور از شاهد را حضرت علی (ع) دانسته‌اند.

^۲ . إِنَّ الْمُنَافِقِينَ فِي الدَّرَكِ الْأَسْفَلِ مِنَ النَّارِ وَلَنْ تَجِدَ لَهُمْ نَصِيرًا. (نساء: آیه ۱۴۵)

برخواستی و ز خلق برخواست	برخواستی و ز خلق برخواست	نسخ معرفت، تاج‌الدواوین، مرکز احیاء قم، چاپ سنگی بمبئی، دهگان، اراک، حکمت، دانشگاه تهران و کتاب‌خانه ملی
از کوی تو برنخواست هرگز باد سحری مگر معطر	برنخواست	نسخ معرفت، تاج‌الدواوین، چاپ سنگی بمبئی و دهگان اراک
کتاب کهنه به کف رهن باده را مفتی نشیدخان به در پیر می‌فروش آمد	نشیدخوان	نسخ معرفت و چاپ سنگی بمبئی
عُرّ محجّل را سره گمراه را هادی ره وز عدل او گرگ و بره با هم دو غمخار آمده	غمخوار	تاج‌الدواوین
لب عیسی که خوش جنبید در مهد به از خواموشی مریم نباشد	خاموشی	نسخ معرفت، تاج‌الدواوین، مرکز احیاء قم، چاپ سنگی بمبئی و کتاب‌خانه ملی
حسین است و آن کس حسین علی غظنفر فر بیشه‌ی پردلی	غظنفر	نسخ معرفت، مرکز احیاء قم و رونق انجمن
صحیفه علوی، صفر شیث و دفتر هود کتاب‌خوان لب شیرین ورق‌شمار آمد	سِفْر ^۱	نسخ معرفت، چاپ سنگی بمبئی و دهگان اراک
زد نعره‌ای و از شتر بی قطب فتاد وز کف زمام ناقه‌ی طاقت شدش یله	قَتب ^۲	چاپ سنگی بمبئی

^۱ - در میان اسفار کتاب مقدس نامی از سِفْر شیث نیست، اما در برخی از متون اسلامی اشاره‌هایی به صحف وی شده است، از جمله: «گفته‌اند که خداوند پنجاه صحیفه به شیث داده بود که با آن‌ها مردم را به خدای یگانه دعوت می‌کرد و به گفته‌ی مسعودی بیست و نه صحیفه بر وی نازل شده بود» (رسولی محلاتی، ۱۳۸۵: ۵۳).

^۲ - قَتب: پالان، پالان خرد به اندازه‌ی کوهان شتر (← دهخدا، واژه‌ی قتب).

چنان‌که دیده می‌شود، بیش‌تر غلط‌های املائی مربوط به واو معدوله و در مواردی هم واژگان عربی است، مانند: سِفر و قَتَب که احتمالاً چون نساخی معنای این کلمات را نمی‌دانسته، آن‌ها را غلط پنداشته و شکل مشهور این کلمات (صفر و قطب) را نوشته و به تصور خود متن را اصلاح کرده است.

در جدول زیر هم آماری کلی از تعداد ابیات و قالب‌های شعری نسخ خطی و چاپی را ارائه کرده‌ایم.

جدول شماره ۷- مقایسه آماری نسخه‌ها

نسخه	کل ابیات	قصیده	غزل	قطعه	رباعی	دوبیتی	ترجیع‌بند	ترکیب‌بند	مثنوی	مخمس
معرفت	۹۰۸۴	۵۶	۳۲۶	۴۲	۱۴۲	۱۲	۱	۱	۶	۱
تاج الدواوین	۵۲۵۸	۳۴	۲۸۵	۱	۸۱	۲	۱	۱	۴	۱
مرکز احیاء قم	۵۱۴۴	۱	۲۹۹	۰	۰	۰	۱	۰	۳	۱
چاپی بمبئی	۳۹۶۹	۴	۳۱۵	۰	۱۳۴	۰	۱	۱	۱	۰
دهگان اراک	۳۳۳۸	۴	۳۱۷	۰	۶۲	۰	۱	۰	۱	۱
رونق انجمن	۲۰۴۴	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۰
کتاب‌خانه ملی	۱۸۵۰	۰	۲۱۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
حکمت	۹۰۰	۱	۹۵	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
شاهچراغ (ع)	۸۰	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰

۶- نتیجه‌گیری

بر اساس آخرین چاپ معرفت دیوان صحبت حدود ۹۰۰۰ بیت دارد، اما در مورد تعداد اشعار وی در تذکره‌های مختلف اختلاف نظر وجود دارد و آن را هفت تا سی هزار بیت ذکر کرده‌اند. قدیمی‌ترین نسخه‌ی چاپی دیوان صحبت با عنوان تاج‌الدواوین توسط یکی از نوادگانش در سال ۱۳۱۲ ه.ق در بندر بمبئی چاپ سنگی شده که تنها شامل ۳۹۶۹ بیت است و نکته‌ی درخور توجه این است که همین نواده‌ی شاعر در خاتمه‌ی کتاب از عدم دسترسی به یک دیوان صحیح گلهمند است و می‌گوید: چون در زمان حیات صحبت چاپ‌خانه‌ای نبوده، کسی به چاپ اشعار وی

همت نگماشته و تمام متفرق گردیده و احتمال می‌دهد که کسانی آن‌ها را سرقت و به نام خود چاپ کرده باشند و حال این پرسش‌ها مطرح می‌شود که آیا خود صحبت هم اشعارش را جمع‌آوری نکرده که نوادگانش از آن بی‌خبر بوده‌اند؟ و دیگر این که نواب شیرازی در تذکره دلگشا از دیوان هفت هزار بیتی صحبت سخن می‌گوید که همه را هم ملاحظه کرده است. نبودن چاپ‌خانه دلیل موجهی نیست، زیرا خوشبختانه در گنجینه‌ی ادبیات فارسی آثار مکتوب بسیاری از قبل و بعد از اسلام وجود دارد که بیش‌تر آن‌ها به صورت کامل از دستبرد حوادث در امان مانده است. به نظر می‌رسد برخی از مسائل سیاسی مانند مغضوب شدن برخی از ممدوحان شاعر، کم‌اهمیت و یا ناشناس بودن بعضی دیگر از ممدوحان محلی برای دوستداران اشعار صحبت، وجود ماده تاریخ‌های بی‌اهمیت و نیز در موارد معدودی ملاحظات اخلاقی و مذهبی باعث شده که کاتبانی به میل خود یا به خواست سفارش‌دهندگان نسخه دست به‌گزینش زده‌اند.

دیوان صحبت لاری سه بار هم در شیراز به همت کتاب‌فروشی معرفت ویرایش و چاپ جدید شده است. چاپ اول در واقع بازنشر چاپ سنگی بمبئی است، در چاپ دوم ناشر و مصحح فاضل به یک نسخه‌ی خطی دسترسی پیدا کرده و حدود پنج‌هزار بیت به چاپ پیشین افزوده است. در چاپ سوم گذشته از اصلاح غلط‌های چاپ قبل، چند فهرست و زندگی‌نامه شاعر را هم به کتاب اضافه کرده است.

کهن‌ترین نسخه‌ی خطی موجود از دیوان صحبت با همان عنوان تاج‌الدواوین توسط یکی دیگر از نوادگانش در سال ۱۲۸۸ ه.ق یعنی ۳۷ سال پس از درگذشت شاعر کتابت شده و ۵۵۰۰ بیت دارد که شامل تمام قالب‌های شعری صحبت می‌شود - و عجیب است که نواده‌ی دیگر صحبت که ظاهراً ساکن بمبئی بوده، از این نسخه خبر نداشته و از خوانندگان درخواست یاری برای دستیابی به یک نسخه‌ی کامل و صحیح می‌کند - علاوه بر این چند نسخه خطی هم به غزلیات شاعر اختصاص دارد، نسخه‌ی دهگان اراک علاوه بر چهار قصیده، ۳۰۹ غزل؛ نسخه‌ی مرکز احیاء قم ۲۹۹، نسخه‌ی کتاب‌خانه‌ی ملی ۲۱۱ و نسخه‌ی حکمت با افتادگی صفحات و بدین شکل ناقص ۹۵ غزل را در برمی‌گیرد، اما در آخرین ویرایش معرفت تعداد غزل‌ها ۳۲۴ است. نسخه‌ی دیگری متعلق به کتاب‌خانه و موزه ی ملی ملک فقط شامل مثنوی رونق انجمن است و تعداد بیت‌های آن هم برابر با ابیات این مثنوی در چاپ معرفت ۲۰۴۴ می‌باشد. در نسخه‌ی خطی کتاب‌خانه شاهچراغ (ع) تنها یک قصیده از صحبت انتخاب و کتابت شده است. میان نسخ خطی و چاپی گذشته از تعداد ابیات در ضبط واژگان نیز اختلاف وجود دارد و این اختلاف‌ها به‌گونه‌ای است که نمی‌توان یکی از نسخ را به طور کامل ارجح دانست، بدین شکل که در هنگام مقایسه‌ی یک شعر واحد

(قصیده، غزل، مثنوی) گاهی در بی‌تی ضبط یکی از نسخ ارجح است و در بی‌تی دیگر ضبط سایر نسخ.

در همه‌ی نسخه‌ها تعدادی غلط‌های املائی وجود دارد که بیش‌تر شامل واژگان دارای واو معدوله و یا کلمه-های عربی است که هر دو شکل آن و البته با معانی متفاوت در زبان وجود دارد و از این‌رو در کتابت آن‌ها اشتباه شده است.

عدم تعارض منافع

نویسندگانی که نام‌هایشان ذکر شده است تأیید می‌کنند که هیچ وابستگی یا مشارکتی با هیچ سازمان یا نهادی که منافع مالی (مانند حق‌الزحمه؛ کمک‌های آموزشی؛ شرکت در سخنرانی‌ها؛ عضویت، استخدام، مشاوره، مالکیت سهام یا سایر منافع مالی؛ و شهادت کارشناسی یا ترتیبات مجوز اختراعات) یا منافع غیرمالی (مانند روابط شخصی یا حرفه‌ای، وابستگی‌ها، دانش یا باورها) در موضوع یا مواد مورد بحث در این دست‌نوشته ندارند.

فهرست منابع

- قرآن کریم
- آموزگار، ژاله و تفضلی، احمد، *اسطوره‌ی زندگی زرتشت*، چاپ اول، تهران: کتاب‌سرای بابل، ۱۳۷۰.
- آیدنلو، سجاد، *آشناترین شاعر ادب فارسی با شاه‌نامه*، «مجله ادب پژوهی»، شماره ۷، ۱۶۱-۱۲۳، (۱۳۸۷).
- ادیب صابر ترمذی، شهاب‌الدین، *دیوان ادیب صابر ترمذی*، تصحیح و مقدمه علی قویمی، تهران، کتاب‌فروشی خاور، ۱۳۳۱.
- حافظ، شمس‌الدین محمد، *دیوان حافظ*، تصحیح محمد قزوینی، چاپ پنجم، تهران، انتشارات اساطیر، ۱۳۷۴.
- حزین لاهیجی، محمد علی، *دیوان حزین لاهیجی*، تصحیح و مقدمه بیژن ترقی، چاپ دوم، تهران، کتاب‌فروشی خیام، ۱۳۶۲.
- حسینی فسایی، حاج میرزا حسن، *فارس‌نامه ناصری*، تصحیح منصور رستگار فسایی، چاپ دوم، موسسه انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۷۸.
- خاقانی، افضل‌الدین بدیل بن علی، *دیوان خاقانی شروانی*، به کوشش ضیاء‌الدین سجادی. چاپ سوم، تهران، انتشارات زوار، ۱۳۶۸.
- دهخدا، علی اکبر، *لغت‌نامه*، تهران، روزنه، موسسه چاپ و انتشار دانشگاه تهران، ۱۳۷۷.
- رسولی محلاتی، هاشم، *قصص قرآن یا تاریخ انبیاء*، چاپ هجدهم، قم، موسسه بوستان کتاب، ۱۳۸۵.
- رکن‌زاده آدمیت، محمد حسین، *دانشمندان و سخن‌سرایان فارس*، تهران، اسلامیه، ۱۳۳۷.
- سعدی، مصلح‌الدین، *غزلیات سعدی*، تصحیح محمد علی فروغی، تهران، انتشارات اقبال، ۱۳۴۲.
- شبستری، شیخ محمود، *گلشن راز*، مصحح حسین الهی قمشه‌ای، چاپ چهارم، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۸۱.
- شمیسا، سیروس، *گزیده غزلیات مولوی*، چاپ چهارم، نشر علم، تهران، ۱۳۷۳.

- صائب تبریزی، محمد علی، دیوان صائب تبریزی، به کوشش محمد قهرمان، جلد پنجم، چاپ اول، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۸.
- صالح آبادی، محمد حسین، رویارویی امامان با یک ارزش جاهلی (النار و لا العار)، مجله حدیث اندیشه، شماره ۸ و ۹، ۱۳۸۸.
- صحبت لاری، ملا محمد باقر، دیوان صحبت لاری، به کوشش حسین معرفت، شیراز، کتاب‌فروشی معرفت، ۱۳۱۷.
- _____ دیوان صحبت لاری، به کوشش حسین معرفت، شیراز، کتاب‌فروشی معرفت، ۱۳۳۳.
- _____ دیوان صحبت لاری، به کوشش حسین معرفت، شیراز، کتاب‌فروشی معرفت، ۱۳۵۴.
- _____ کتاب قصیده در مدح امیرالمومنین علیه السلام (نسخه خطی)، ۱۲۷۸ ق.
- _____ دیوان اشعار، (نسخه خطی)، ۱۲۸۱ ق.
- _____ دیوان اشعار ابن‌یمین و صحبت لاری (نسخه خطی)، ۱۲۸۲ ق.
- _____ تاج الدواوین، (نسخه خطی)، ۱۲۸۸ ق.
- _____ دیوان اشعار، (نسخه خطی)، ۱۳۰۰ ق.
- _____ کتاب دیوان صحبت لاری، (نسخه خطی)، ۱۳۰۱ ق.
- _____ دیوان اشعار صحبت، (نسخه خطی)، بی تا.
- طوسی، شیخ محمد بن حسن، الابواب (رجال طوسی)، محقق جواد قیومی اصفهانی، چاپ سوم، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۲۷ ه.ق.
- عطار نیشابوری، فریدالدین محمد، دیوان عطار، تصحیح بدیع الزمان فروزانفر، چاپ دوم، تهران، نشر نخستین، ۱۳۷۶.
- عمید، حسن، فرهنگ فارسی عمید، تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۵.
- منوچهری دامغانی، ابوالنجم احمد بن قوس، دیوان منوچهری دامغانی، به کوشش محمد دبیر سیاقی، چاپ دوم، تهران، انتشارات زوار، ۱۳۳۸.

مطالعات

مقالات علمی

اخبار و گزارشها

- نظامی، الیاس بن یوسف، شرف‌نامه، تحیح وحید دستگردی، چاپ اول، تهران، نشر برگ نگار، ۱۳۸۱.
- نواب، علی اکبر، تذکره دلگشا، تصحیح منصور رستگار فسایی، شیراز، نوید شیراز، ۱۳۷۱.
- هاتف اصفهانی، سید احمد، دیوان هاتف اصفهانی، تصحیح وحید دستگردی، تهران: کتاب‌خانه ابن‌سینا، ۱۳۴۷.